

ISSN 2411-6076 (Print)
ISSN 2709-135X (Online)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ ҒЫЛЫМ
КОМИТЕТІ А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ
БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

ТІЛТАНУМ

№3 (87) 2022

шілде, тамыз, қыркүйек, 2022

июль, август, сентябрь, 2022

2001 жылғы сәуірден бері шығады

Бір жылда 4 рет жарық көреді

Издается с апреля 2001 года

Выходит 4 раза в год

АЛМАТЫ

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Тілтаным» журналы. 2022. №3
Шығару жиілігі жылына 4 нөмір, 2001 жылғы сәуірден бері шығады.

Редакциялық кеңес:

А.Фазылжанова филология ғылымдарының кандидаты (бас редактор); **Н.Уәли**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Т.Жанұзақов**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **З.Базарбаева**, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі; **Е.З.Қажыбек**, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА-ның коор. мүшесі; **Ж.Манкеева**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **М.Кирхнер**, Ю.Лебих атындағы Гиссен университетінің (Германия) профессоры; **Э.Д.Сүлейменова**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Н.Демір**, Хаджеттепе университетінің (Түркия) профессоры; **А.В.Дыбо**, филология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей Ғылым Академиясының корреспондент-мүшесі; **Т.Ж.Мұсаев**, И.Арабаев атындағы Бішкек университеті Лингвистика және әлем тілдері институтының директоры, Қырғыз Республикасы Ғылым академиясының коор. мүшесі, филология ғылымдарының докторы, профессор; **М.Джусупов**, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, филология ғылымдарының докторы, профессор; **М.Малбақов**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Б.Момынова**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **А.Алдаш**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **К.Күдерінова**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Д.Қ.Шомфай**, Венгрия Ғылым академиясы Этнология институтының ғылыми қызметкері, алтаистика мамандығының PhD докторы.

Редакционный совет:

Фазылжанова А.М., кандидат филологических наук, главный редактор (Казахстан); **Уәли Н.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Жанұзақов Т.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Базарбаева З.**, доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК (Казахстан); **Манкеева Ж.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Қажыбек Е.**, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК (Казахстан); **Кирхнер М.**, профессор Гиссенского университета им. Ю. Лебиха (Германия); **Сүлейменова Э.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Демір Н.**, профессор Университета Хаджеттепе (Турция); **Дыбо А.**, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент Российской академии наук (Россия); **Мұсаев Т.**, директор Института лингвистики и мировых языков Бишкекского университета им. И. Арабаева, член-корреспондент академии наук Кыргызской Республики, доктор филологических наук, профессор (Кыргызстан); **Джусупов М.**, Узбекский государственный университет мировых языков, доктор филологических наук, профессор (Узбекистан); **Малбақов М.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Момынова Б.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Алдаш А.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Күдерінова К.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Шомфай Д.**, научный сотрудник Института этнологии Венгерской академии наук, PhD по специальности алтаистика (Венгрия).

Editorial Board:

Fazylzhanova A.M., Candidate of Philological Sciences, Editor-in-chief (Kazakhstan); **Uali N.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Zhanuzakov T.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Bazarbayeva Z.**, Doctor of Philological Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan); **Mankeeva Zh.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Kazhybek Y.**, Doctor of Philological Sciences, Professor, Corresponding member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan); **Kirchner M.**, Professor of the Justus Liebig University of Gießen (Germany); **Suleimenova E.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Demir N.**, Professor of Hacettepe University (Turkey); **Dybo A.**, Doctor of Philological Sciences, Professor, Corresponding member of the Russian Academy of Sciences (Russia); **Mussayev T.**, Director of the Institute of Linguistics and World Languages of Bishkek University named after I. Arabaev, Corresponding member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kyrgyzstan, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kyrgyzstan); **Dzhusupov M.**, Uzbekistan State University of World Languages, Doctor of Philological Sciences, Professor (Uzbekistan); **Malbakov M.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Momynova B.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Aldash A.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Kuderinova K.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Shomfay D.**, researcher of the Institute of Ethnology of the Hungarian Academy of Sciences, PhD in altaistics (Hungary).

Қазақстан Республикасы Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитеті Мерзімді баспасөз басылымын, ақпарат агенттігін және желілік басылымды қайта есепке қою туралы № KZ79VPY00044391 куәлік, берілген күні 23.12.2021 ж.

Свидетельство № KZ79VPY00044391 о переучете периодического печатного издания, информационного агентства и сетевого издания Комитета информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан, дата выдачи 23.12.2021 г.

Certificate № KZ79VPY00044391 on the re-registration of a periodical, an information agency and an online publication of the Information Committee of the Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan, date of issue 23.12.2021

© А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты

А.Ж. Аманбаева*

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

*e-mail: aaisaule@mail.ru

XV-XVIII ҒАСЫРДАҒЫ ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ИНТОНАЦИЯЛЫҚ-СИНТАКСИСТІК СТЕРЕОТИПИЯСЫ

Аннотация. Мақалада XV-XVIII ғасырда өмір сүріп, ауыз әдебиетінің үлгісін, жыраулық дәстүрді қалыптастырған, сол кездегі елдің өмірін, мұң-мұқтажын жырға қосып елдің әлеуметтік тұрмысын кейінгі ұрпаққа танытқан Асан қайғы, Қазтуған, Доспамбет, Шалкиіз, Жиёмбет, Марғасқа, Ақтамберді, Үмбетей, Бұқар сынды жыраулардың поэтикалық мәтіндеріндегі интонациялық-стереотипиялық ерекшеліктерді анықтау зерттеу жұмысының өзектілігі болып отыр. Сондай-ақ зерттеу жұмысында ауызша аудиалды ораторлық өнердің ерекшелігі, ауызша техникалық құралдардың жыраулар поэтикалық өнеріндегі көрінісі мен оны жеткізудегі шеберліктің сонау жыраулар дәстүрінде орын алғандығын дәріптеу негізге алынады. Сондай-ақ интонацияның жыраулар поэтикасындағы өзіндік ерекшеліктері талданып, интонама модельдері ұсынылады. Жүргізілген зерттеудің негізінде жыраулар поэтикасының жанрлық ерекшеліктері, мәселен *өсиет, бата, арнау, үндеу, мадақ, қоштасу, жоқтау, қарғыс* секілді түрлері ажыратылып беріледі. Зерттеу жұмысындағы негізгі мақсаты – жыр арқылы қазақтың танымын кеңейтудегі интонацияның рөлі қандай екенін анықтау. Сондай-ақ әр жыраудың өлеңдеріндегі қайталанған тұстарын (стереотипиясы) салыстыра отырып, не үшін пайдаланғандығын анықтау және жанрлық ерекшеліктерін көрсетіп, интонациялық тұрғыдан талдау жүргізу. Зерттеуде интонацияның жыраулар поэзиясындағы қызметін анықтай отырып, жыраулар поэзиясына тән интонамаларды айқындап, интонама модельдерін ұсыну көзделіп отыр.

Тірек сөздер: фонетика, буын, бунақ, интонация, стереотипия, синтаксис, әуен, ырғақ, жанр, жыр.

А.Ж. Аманбаева*

Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Алматы, Қазақстан

*e-mail: aaisaule@mail.ru

ИНТОНАЦИОННО-СИНТАКСИЧЕСКАЯ СТЕРЕОТИПИЯ ПОЭТИЧЕСКИХ ТЕКСТАХ ЖЫРАУ XV-XVIII ВЕКА

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы выявления интонационно-стереотипных особенностей в поэтических текстах жырау, таких как Асан Кайгы, Казтуған, Доспамбет, Шалкииз, Жиёмбет, Маргас, Ақтамберды, Умбетей, Бухар, живших в XV-XVIII ВЕКАХ XV-XVIII ВЕКАХ, которые сформировали устную литературу, жыраускую традицию, приобщили к поэзии и социальной жизни того времени. Также в исследовательской работе взяты за основу особенности устного аудиального ораторского искусства, демонстрация словесных технических средств в поэтическом искусстве жырау и популяризация мастерства в его передаче в традициях жырау. Также анализируются специфические особенности интонации в поэтике псалмов, предлагаются модели интоном. На основе проведенного исследования выделены жанровые особенности поэтики жырау, такие как *завет, благословение, посвящение, обращение, похвала, прощание, причитание, проклятие*. Основная цель исследования-выяснить, какова роль

интонации в расширении познания казахов через поэму. А также сопоставить повторяющиеся моменты (стереотипии) в стихах каждого жырау, определить, для чего они использовались, и провести интонационный анализ, демонстрируя жанровые особенности. В исследовании предполагается выявить функцию интонации в поэзии жырау, выявить интонемы, характерные для поэзии жырау, представить модели интонемы.

Ключевые слова: фонетика, слог, интонация, стереотипия, синтаксис, мелодия, ритм, жанр, поэма.

A.Zh.Amanbayeva*

A.Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: AAisaule@mail.ru

INTONATION-SYNTACTIC STEREOTYPE OF ZHYRAU POETRY OF THE XV-XVIII CENTURIES

Abstract. In the article, the relevance of the study is to identify intonational and stereotypical features in the poetic texts of such zhyrau as Asan Kayy, Kaztugan, Dospambet, Shalkiyz, Zhiembet, Margas, Aktamberdy, Umbetei, Bukhar, who lived in the XV-XVIII century, formed a model of oral literature, zhyrau traditions, and then showed the life of the country, the social life of the country to the next generation, adding sadness and need to the song. Also, in the research work, the specifics of oral audio oratory art, the manifestation of oral technical means in the poetic art of zhyrau and the mastery of its expression are taken as a basis to glorify the place in the traditions of the distant zhyrau. The specific features of intonation in the poetics of ravines are also analyzed and models of intonations are proposed. Based on the conducted research, genre features of zhyrau poetics are distinguished, such as *commandment, blessing, dedication, appeal, praise, farewell, mourning, and curses*. The main purpose of the research work is to determine what is the role of intonation in expanding the Kazakh knowledge through zhyr. As well as comparing the repeated points (stereotypes) of each zhyrau in his poems, identifying what he used for them, indicating genre features and conducting an intonational analysis. The study aims to identify the function of intonation in the poetry of zhyrau, identify the intonemes characteristic of zhyrau poetry, and propose models of intonations.

Keywords: phonetics, syllable, syllable, intonation, stereotype, syntax, melody, rhythm, genre, poem.

Кіріспе

Жыраулар поэзиясы XV - XVIII ғасырды қамтиды. Халықтың мұң-мұқтажын, мемлекетті нығайту, елдің қорғаныс қабілетін арттыру қажетін насихаттайтын жырларды Асан қайғы, Қазтуған, Доспамбет, Шалкиіз (1460 - 1565), Жиёмбет, Марғасқа, Ақтамберді (1675 - 1768), Үмбетей (1709 - 1778), Бұқар (1668 - 1781) сында жыраулардың жырларынан байқаймыз. Өйткені сол кезеңдері жыраулардың төкпе жырлары ауыздан-ауызға тарап, елдің өміріне, дәстүріне тікелей әсер етіп, халықтың тұрмысын жақсартуға негізделген болатын.

XV-XVIII ғасырды жыраулық дәстүрдің қалыптасқан кезеңі деп айта аламыз. Өйткені біз жыраулар поэзиясынан суырып салмалылықтың, шешендіктің ерекше үлгісінің қалыптасқанын байқаймыз. Жалпы әрбір жырда терең философия жатыр. Жыраулық дәстүрдің сонау ата-бабамыздан келе жатқандығын ескерер болсақ, оны кейінгі ұрпаққа дәріпеу, тіпті дәріптеп қана қоймай санасына сіндіру арқылы жалпы рухани патриотизмге баулу, рухын күшейту қажеттіліктен туындап отыр. Осы орайда жыраулар дәстүрінің астарында «Дала Ілімі» (А.Қодар) теориясының қалыптасатынын да

айтып өтуге болады. Сондай-ақ жыраулар поэзиясында ойды дәл жеткізуге негіз болатын интонацияның қызметін ерекше атап өтуге болады.

Қазақ тіл білімінде «Жыраулар поэзиясының интонациялық ерекшеліктерін» зерттеу жоба аясында қолға алынып отыр. Зерттеуге академик З. Ахметовтың «Өлең сөздің теориясы» (Ахметов, 1973), Р. Сыздықтың «Сөз сазы» (Сыздықова, 1995), Б. Кенжебаевтың «Қазақ өлеңінің құрылысы туралы» (Кенжебаев, 1995), Л. Сауканың «Интонация в сказке» (Саука, 1977), С. Негимовтың «Ритмико-интонационное обогащение стиха в казахской поэзии» (Негимов, 1989), Қ. Жаңабаевтың «Поэтическая система произведений жырау XV-XVIII веков в контексте методологических проблем переводоведения» атты еңбектері негізге алынды. Жыраулар поэзиясының интонациясын зерттеу үшін ең алдымен интонация жайында зерттелген шет тіл біліміндегі еңбектерге тоқталу қажет. Шет тіл білімінде Дж. Л. Остин (Austin, 1962) мен Дж. Сирлдің (Searle, 1969) сөйлеу актісінің интонациясы жайындағы зерттеулер және В.А. Артемовтің «Экспериментальная фонетика» (Артемов, 1956) және А.М. Пешковскийдің «Интонация и грамматика» (Пешковский, 1959) Л.К. Цеплитисің «Анализ речевой интонаций» (Цеплитис, 1974) атты еңбектері қаралды.

Материал және әдістер

Қазіргі таңда ғылым салаларының дамуының нәтижесінде сегментті бөлшектермен қатар күрделі просодикалық негізде интонология саласы пайда болды. Интонацияны кейде просодика немесе просодия деп те атаймыз (Бондарко және т.б., 2000: 123). Ең алдымен, «просодика» мен «интонация» бір ұғымды білдіргенмен, өзара іштей айырмашылықтары байқалады. «Просодика» кеңірек ұғымды беріп, буын, сөз, ритмикалық топ, синтагма, сөйлесім деңгейінде болса, интонация синтагма мен сөйлесімді (высказывание) қамтиды. Просодика мен интонация хабардың не туралы, кім айтқандығы және қайда, кімге арнап айтылғандығы жөнінде мәлімет береді. Яғни интонация – сөйлесімнің құрылуымен бірге туындайтын құбылыс. Осы жөнінде Н.Д. Светозарова: «Интонация – наиболее обычное, простейшее и всегда присутствующее средство создания высказывания», – дейді (Светозарова, 1982: 15).

Бұрын тіліміздегі ең кіші сегментті бөлшек ретінде – фонеманы танысақ, уақыт өте келе сөйлемдердің, мәтіндердің суперсегментті фонетика саласына көтерілгенін, жеке сала ретінде қалыптасқандығы байқалады. Қазіргі қазақ тіл білімінде интонация саласындағы зерттеу жұмыстары әлі де болса аз, жан-жақты әр қырынан зерттеу қажет. Суперсегментті фонетика, яғни интонация саласын зерттеушілердің қатарында: И.Г. Торсуева, Л.К. Цеплитис, В.А. Артемов, Л.В. Бондарко (Бондарко, 1977), Е.А. Брызгунова, Т.М. Николаева, Н.Д. Светозарова болса, қазақ тіл білімінде: З. Базарбаева (Базарбаева, 2002) Ә. Нұрмаханова, Н.Т. Түркбенбаев, Б. Мурзалина, А. Фазылжанова, И. Баймұратова, Ж. Кеншінбаева т.б. ғалымдарды атауға болады.

Интонация – күрделі құбылыс. Зерттеушілердің тәжірибелеріне сүйенер болсақ, дыбыстан бұрын интонация пайда болған. Оған хайуанаттардың дауыс интонациясының құбылуы арқылы қарым-қатынас жасауы дәлел бола алады. Интонацияны адамдардың қарым-қатынасындағы ең алғашқы құралы ретінде онтогенез көрсеткіштері анықтап отырғаны белгілі. Мысалы, жаңа туған нәресте анасының дауысына қарап, сөз мағынасын түсінбесе де, дауыс ырғағын, сөздің интонациясын ұға бастайды. Оған біреу қатты сөйлесе, иегін кемсендетіп, еркелетіп сөйлесе езу тартып күлетіні белгілі. Сондықтан бұл сала – адам сезімі арқылы дауыс ырғағына байланысты қалыптасатын күрделі құбылыс (Базарбаева, 2002: 3). Ең алғаш рет қазақ тіл білімінде интонацияның ерекшелігін ғалым А. Байтұрсынов «өрнекті сөйлемді айтқанда, дауыс көтеріліп, әнше оралып, қайырылып отырады» – деп дәл бейнелеп, қазақ тілінде екпіннің соңғы буынға түсетінін және өлеңдегі сөз ырғақтарының үстіне өлеңнің өз ырғақтары қосылып, оған жорғақ деген атау береді (Байтұрсынов, 1992). Ал А.М. Пешковский: «Кісі сезімін сөз арқылы жеткізу мүмкін емес, оны тек интонация арқылы ғана беруге болады» – деп, сөзден гөрі интонацияның

атқаратын қызметінің маңызды екенін көрсетеді (Пешковский, 1959: 179). Яғни интонация адамдардың қарым-қатынасы кезінде, сөйлеу процесімен қатар жүріп, үлкен орын алады. Бір сөздің айтылу интонациясына қарап, қандай сезіммен айтылып тұрғандығын ажырата аламыз. Басқа тілдер сияқты қазақ тілінде интонацияның атқаратын қызметі өте зор. Осы орайда Ә.Н. Нұрмаханова интонацияны сөйлеммен бірге өмір сүретін, синтаксистің негізгі тарауы ретінде қарастырып: «Интонация сөйлемге жан бітіріп қана қоймай, адамның ішкі дүниесін, сезімін, көңіл-күйін дәл білдіруге тікелей қатысады, және оның қарым-қатынастық қызметін күшейтеді, әрі сөйлемді тиянақтап қана қоймай, оны түрлерге бөліп, бірінен-бірін ажыратады» – дейді (Нұрмаханова, 1971: 158).

Қазақ тіл білімінің интонация проблемасын арнайы сөз еткен ғалым Ә. Нұрмаханованың еңбегінде: «Интонация – дауыс сазының бірде көтеріңкі жоғарылап, бірде төмендеп бәсеңдеуі. Іркіліс, тембр, екпін, сөзді айтуға кететін уақыт, дауыс ырғағы, күші, әуені, қарқыны, диапазоны т.б. компоненттер интонацияның физикалық құрамына кіреді», – дейді де, интонацияны синтаксистің бір бөлігі ретінде қарастырып, «сөйлемнің өзі де, сан алуан түрлері де интонациясыз өмір сүре алмайды», – дейді (Сыздықова, 2000: 11). Сондай-ақ академик Р. Сыздық: «Сөз сазы дегеніміз – сөйлеу үстінде (актісінде) сөздердің дұрыс айтылып, құлаққа жағымды естілуі», – дейді де: «Сөйлеу мәнерінің өзі біркелкі болмайды. Оның көтеріңкі, салтанатты үнмен және жай үнмен айтылуы бар. Салтанатты үнде кейбір сөздерді әдейі бөліп айту немесе созып айту, кейде тіпті толық әуенмен айтқандай, әрбір сөзді нақпа-нақтап дыбыстау орын алады», – деп көрсетеді (Сыздықова, 2000).

Алғаш рет интонация құбылысын түбегейлі зерттеп, қазақ тіл біліміндегі көрінісін жан-жақты зерттеген ғалым – академик З. Базарбаева. Ғалым интонацияның негізгі компоненттеріне – әуен (мелодика), үдемелік (интенсивность), қарқын (темп), кідіріс (пауза), ырғақ (ритм), екпін, дауыс реңкі (тембр) жатқызады да, қазақ тілінде 8 интонома бар екенін эксперименттік зерттеу жүргізу барысында анықтаған. Олар: 1. Тиянақты интонома. 2. Тиянақсыз интонома. 3. Жалпы сұрақтың интономасы. 4. Арнаулы сұрақ интономасы. 5. Қатал бұйрықты интономасы. 6. Сыпайы бұйрықты интономасы. 7. Лепті сөйлемдердің интономасы. 8. Қыстырма сегменттердің интономасы (Базарбаева, 2002). Ғалым поэзия тілінің интонациясын зерттеу барысында «силлабикалық жүйелі ырғақты топтар поэзия тілінің ұқсастық заңдылықтарына икемделіп, сөздерінің буындарының санына дейін реттеліп, гармониялық көркемдікпен ерекше түзіледі» – деген ой айтады. Сондай-ақ ғалым З.М. Базарбаева «поэзиядағы ырғақты топтардың түзілуінде, қайталауында, үйлесуінде белгілі тәртіп, жүйе болады, соның бәрі интонацияда көрініс табады» - деп поэзия жанрындағы интонациялық көріністерді ашып береді. Жыраулар поэзиясы ұйқасқа құрылған, сарынында өзіндік интонациясы, яғни ырғағы (ритм), әуені, дауыс үдемелігі бар. Өйткені жыраулық дәстүрде қалыптасқан жырдың өлең құрылысы, яғни буын, бунақ, тармақ, шумағы ерекше сарында, терең мағынада көрініс табады. Қазақ поэзиясының құрылысы мен ондағы ұйқас пен поэтикалық мәтіндерге тән ырғақ мәселесін зерттеген ғалым – академик З. Ахметов. Ғалым «қай елдің поэзиясында болсын өлеңдегі ырғақты туғызатын – өлең сөздің қайталанып келіп отыратын мөлшерлі бөлшектері десек, қазақ поэзиясында ырғақ туғызатын – өлең сөздің буын саны тұрақты бөлшектері» деген ой айтады (Ахметов, 1973). Сонымен қатар ғалымның зерттеуінде өлеңнің құрылысы мен ұйқастың түрлері жан-жақты талданып беріледі. Яғни ғалым шалыс, кезектес, аралас, шұбыртпалы, қара өлең және егіз ұйқас түрлеріне *қаусырмалы* немесе *орама* ұйқасты қосады. Осы орайда ғалым С. Негимов: «Әрине, поэзияда ой образдылықтан ұйқасты бөліп алып қарауға болмайтыны белгілі. Өйткені ойсыз тек сыңғырлаған ұйқас поэзия болмайды. Ал белгілі бір ойды бейнелі түрде жеткізуге ұйқастың атқаратын міндеті өте күшті» – деп ұйқастың поэзиядағы ролін ашып береді (Негимов, 1991).

Әдетте өлең құрылысы буыннан, бунақтан, тармақтан шумақтан тұрады дейтін болсақ, ал суырып салмалылықтан туындайтын жыраулар поэтикасының ерекшелігі

шумақтан да көлемді түйдектен тұрады екен. Яғни жыраулар поэзиясының *шумақ* түрінде емес *түйдек* түрінде берілуінің өзі синтаксистік-интонациялық тұрғыдан ерекшеленетінін көрсетеді.

Әдебиетке шолу

Интонацияны зерттеу өте ерте заманнан бастау алады. Байырғы кезде интонация туралы айтқанда, оны шешендердің сөздерімен, жыраулар мен сахна өнерімен байланысты қарастырған. Интонация жайында, әсіресе сөйлеу актісіндегі *әуен*, *ырғақ*, *қарқын* жөніндегі ең алғашқы дерек Греция мен Римде кездеседі. Қазақ тіл білімінде суперсегментті фонетика, яғни интонация жөнінде 1920 – 1930 жылдары алғаш рет өз пікірін білдірген А. Байтұрсынов пен Қ. Жұбанов болатын. Одан кейін де С. Аманжолов, Н. Сауранбаев, І. Кеңесбаев, Ж. Аралбаев, Ә. Нұрмаханова, З. Базарбаева сынды ғалымдарымыз интонацияның сан қырлылығын аша түсіп, ой-тұжырымдарын танытып отырды.

Қазақ тіл білімінде А. Байтұрсынұлы интонация жайында ой қозғап, интонацияның ерекше сипатын: «Сөйлеу әуезділігі түрлі сөздердің үндері орайласып ұнамды құрылуынан болады. Оларды айтқанда дауыстың көтеріліп, төмендеп әнше оралып отыратынын, «кілемге салған түрдей» деп өрнекті сөйлемді айтқанда, дауыс көтеріліп, әнше оралып, қайырылып отырады» – деп көрсетеді. Сондай-ақ ғалым қазақ тілінде екпін француз тілдеріндегідей сөздің соңына түсетінін айтады.

Нәтижелер мен талқылау

Ең алғаш рет тіл жүйесін және өлең өрнектерін зерттеп, ырғақты топтарға «бунақ» деп, өлең жолдарына «тармақ» деген атау берген Ахмет Байтұрсынұлы еді. Осы орайда А. Байтұрсынұлы өлең кестесінің, өлең айшықтарының әртүрлі болып келетінін, олардың бір шумақты да, көп шумақты да болып келетінін айтып, Мағжан Жұмабаев пен Абай Құнанбаевтан мысал келтіреді. Сондай-ақ шумақтың бірнеше тармақтан тұратынын, әр тармақта бірнеше бунақ болатынын және сол бунақ бірнеше буыннан құрылатынын да ең алғаш айтқан А. Байтұрсынұлы болатын. Яғни поэзия жанрындағы қай жырды алсаңыз да буыннан, бунақтан, тармақтан, шумақтан тұрады. Поэзия жанрындағы өлеңдердің ішінен көлемді формалы тақпақтарға көп тармақты толғаулар мен жырларды жатқызамыз. Жалпы көп шумақты өлеңдер жеті - сегіз буынды немесе он бір буынды болып келеді.

Осы орайда XV - XVIII ғасырдағы жыраулар поэзиясынан Асан қайғы, Қазтуған, Доспамбет, Шалкиіз, Жиёмбет, Марғасқа, Ақтамберді, Үмбетей, Бұқар жыраудың шығармаларының интонациялық ерекшелігін анықтау қажеттілігі туындап отыр. Жыраулар поэзиясы жеті - сегіз буыннан тұрып, әрбір жырда өзіндік стиль қалыптасқан. Жыр көбінесе бір шумақты, көп тармақты болып келеді. Сондай-ақ жыр *өсиет*, *бата*, *арнау*, *үндеу*, *мадақ*, *қоштасу*, *жоқтау*, *қарғыс* сияқты жанрлардан тұрады.

Жыраулар поэзиясында синтаксистік параллелизм, дыбыс үндесулері, ішкі ұйқасқа құрылған өрнектер жырдың өн бойында көрінеді. Арнау түріндегі сөз қолданыстар да бар. Жыраулар өз поэзиясында терең философиялық ойды бейнелеу үшін өлеңдерінде ұйқас, ырғақты өзінің мақсатын орындауға ұтымды қолдана білген. Жыраулар поэзиясы ауызша шешендік өнердің бір түрі ретінде тарағандықтан, жырдың өзіндік интонациясы көрініс табады. Әрбір жыраудың жырында бір-біріне ұқсамайтын интонация үлгілері (модель) бар. Яғни интонация компоненттері әуені, қарқыны, үдемелігі, ұзақтылық, кідіріс жырдың мағынасына, құрылымына, мақсатына қарай көрініс табады. Осы орайда жыраулар поэзиясының интонациялық ерекшелігін анықтау мақсатында XV - XVIII ғасырдағы жыраулардың өлеңдерін талдап көрелік.

Мысалы: *Ақтамбеді жыраудың* сегіз буыннан тұратын өлеңінде:

< *Дұшпаннаң* ↑ *гәргөн гөрлұғым* > ↓

< *Сап'су* → *болдұ жүрөкке,..* > ↓

< *Он жетіде* → *құрсанып*, < ↑

< Қылыш ілдім → білекке. > ↓

< Жауға → зарай аттандым > ↑

< Жеткіз → деп құдай тілекке! < ↓ (Бес ғасыр жырлайды, 1989) – деп елін, жерін қорғаудағы отансүйгіштік қасиеті көтеріңкі тоналды деңгейде тиянақсыз интонамамен берілсе, ал ойдың аяқталғандығын білдіретін тармақ тиянақты интонамамен бәсең айтылады. Бұл жыр жолдарында әрбір тармақтың басында үдемелік күшейіп, соңына қарай бәсеңдеп, әуенмен қатар көрініс тапқан. Сол сияқты «Түйе мойнын тұз кесер» деп басталатын өлеңін қарастыратын болсақ, жыр жолдарының көбісі тиянақты, яғни бәсең айтылу басым. Мысалы:

< Түйе мойнұн → тұз гесер, > ↓

< Жігіт мойнұн → қыз гесер, > ↓

< Сартылдаған → сар'айаз, < ↑

< Жылқының мойнұн мұз гесер. > ↓

< Бұлан да бұлан, ↑ бұлан сан, < ↑

< Бұланның → санын оқ тесер. > ↓

< Бұлаңдап → жүргөн жігіттің < ↑

< Жомарт қолұн ↑ жоқ кесер! > ↓

Бұл жырдан байқалатыны көбінесе көтеріңкі интонама емес, бәсең интонамамен айту басым көрініс тапқын. Сондай-ақ Ақтамберді жырау өлеңдерінде лепті сөйлем интонациясы көрініс табады. Мысалы:

< Күлдүр де → күлдүр кіс'нетіп, < ↑

< Күрөңді → мінер ме екеміз, > ↓

< Күдеріден бау → тағып, < ↑

< Ақ кіреуке → кійер ме екеміз! > ↑

< Жағасы алтын, → жеңі жез, < ↑

< Шығыршығы → торғай көз < →

< Сауыт → кійер ме екеміз! > ↑

< Ор қойандай жүгүнтіп, < ↑

< Аш күзөңдей бүгүлтүп, < ↑

< Жолбарыстай шұбарды →

< Таңдап мінер ме екеміз!... > ↑

< Қол төңкерер ме екеміз! – > ↑ (Бес ғасыр жырлайды, 1989).

Жырдың әрбір тармағы бірқалыпты басталып, көтеріңкі тоналды деңгейде лепті сөйлеммен беріледі. Дауыс үдемелігі де әр тармақтың басында күшейіп, тиянақты интонамамен айтылғанда бәсеңдейді. Өлеңде үндеу мағынасында, яғни жігерлендіру, патриоттық сезімін ояту басым.

Сондай-ақ жырда бір сөздің қайталанып отыруы көрініс тапқан. Мысалы, «Жағалбай деген ел болар» деп басталатын жыр жолдарында, «болар» сөзі бірнеше рет қайталанып, тиянақты интонамамен бәсең айтылады:

< Жағалбай деген → ел болар > ↓,

< Жағалтай деген → көл болар > ↓,

< Жағалтайдың жағасы < ↑

< Жасыл да байтақ → нұу болар. > ↓

< Атадан алтау тұғанның < ↑

< Жүрөгүнүң бастары < ↑

< Алтын менен → бұу болар. > ↓

< Атадан жалғыз тұғанның < ↑

< Жүрөгүнүң бастары < ↑

< Сары да жалқын → сұу болар, > ↓

< Жалғыздық сені → қайтейін! < ↑

Бұл өлеңде жыраудың терең толғанысы жатыр. Әсіресе жалғыздық ұғымының астарлы мағынасы өлеңде ашылып берілген. Интонациялық жағынан әрбір тармақтың басында әуені көтеріңкі боп, үдемелігі күшейе түссе, ал соңына қарай бәсеңдеп, ойдың аяқталғандығын білдіреді.

Ал *Асан қайғының* жеті буыннан тұратын жырында:

< *Көлдө → жүргөн қоңұр ғаз* > ↓

< *Қыр → қадірін → не білсін!* < ↑

< *Қырда → жүргөн дуадық* > →

< *Су → қадірін не білсін!* < ↑

< *Ауылдағы жамандар* → >

< *Ел қадірін не білсін!* < ↑ – (Бес ғасыр жырлайды, 1989) деп лепті сөйлем интонациясы арқылы ренішін «не білсін!» деп ерекше лепті сөйлем интонемасымен, яғни тиянақсы көтеріңкі тоналды деңгейде айтқандығы байқалады.

Ал *Бұқар жырау* өлеңдерінің интонациясына келер болсақ, көбінесе көтеріңкі-бәсең әуенмен айтылып, елінің тұрмыс-тіршілігі, халықтың жағдайы тиянақты интонемамен, бәсең айтылғандығы анық байқалады. Басқа жыр жолдарымен салыстырар болсақ, мұнда әрбір тармақтың ортасында бірқалыпты тоналды деңгейде айтылып, бірінші тармақ тиянақсыз, екінші тармақта тоналды деңгейі бәсеңдеп, тиянақты интонемамен айтылады да, сонан кейінгі тармақтарда әр тармақ кезектесіп, тиянақсыз-тиянақты боп кілемге салған ою секілді өрнек құрады. Мысалы:

< *Бағанал'орда, ↑ баст'орда* > ↑

< *Байсал орда → қоңған жұрт* > ↓

< *Қара түлкү → қармалжық* < ↑

< *Қас сыпайы → кійген жұрт* > ↓

< *Ақсары атан → аспалап,* < ↑

< *Ел жайлауға → шыққан жұрт,* > ↓

< *Хақтың жолұн → күзөтпей,* < ↑

< *Жамандықты ↑ ұққан жұрт,* > ↓

< *Бас, айағың ↑ бай болып,* < ↑

< *Бәсеке дәурен → сүргөн жұрт...* > ↓ (Бес ғасыр жырлайды, 1989).

Бұқар жыраудың бұл өлеңінің мағынасына үңілер болсақ, «жұрт» сөзінің астарында халықтың мұң-мұқтажы анық көрінеді. Ал интонациялық жағынан қарайтын болсақ, «жұрт» сөзінің тиянақты, бәсең интонемамен айтылуының өзі сол кездегі елдің әлеуметтік жағдайын көрсетіп, сөз басында тиянақсыз интонемамен көрініп, шумақтың екінші тармағанда «жұрт» сөзі жиі қайталанып (стереотипия) беріледі де, тиянақты ойды білдіріп, көтеріңкі-бәсең интонемамен айтылады. Сол сияқты төменде берілген жыр болдарында да Бұқар жырау «немене» деген сөзді қайталау арқылы айтар ойын тиянақтап отырады. Мысалы:

< *Алыстан → қызыл гөрүнсе,* < ↑

< *Манат емей → немене* > ↓

< *Көтөрүліп ↑ ұшқан соң,* < ↑

< *Қанат емей → немене,* > ↓

< *Екі жақсы → бас қосса,* < ↑

< *Санат емей ↑ немене.* > ↓

< *Қамшылатып жүгүрген,* < ↑

< *Шабан емей ↑ немене.* > ↓

< *Айтқан сөзгө → түспеген,* < ↑

< *Жаман емей ↑ немене.* > ↓ (Бес ғасыр жырлайды, 1989).

Бұқар жыраудың жырын зерттеу барысында, әрбір тармақта әуені көтеріңкі – бәсең боп, кезектесіп беріледі.

Бұқар жыраудың өлеңдерінің ішінен интонациялық жағынан ерекшеленіп айтылатын тұстарын да байқаймыз. Мысалы:

- < *Үй сыртында* → *ақра тау*, > →
 < *Панасы жоқ болса*, < ↑
 < *Бұл шіркіннің несі тау*. > ↓
 < *Кетеген болса* ↑ *түйең жсау*, > ↓
 < *Тебеген болса* ↑ *бйең жсау*, > ↓
 < *Ұрұсқақ болса* ↑ *ұлұң жсау*, > ↓
 < *Керіскек болса* ↑ *келінің жсау*. > ↓

- деген жыр жолдарында басқа жырауларға қарағанда интонациялық жағынан өзгешелік байқалады. Мұнда бірінші тармақ бірқалыпты әуенмен айтылып, екінші тармақта тоналды деңгейі жоғарлап, сонан кейінгі тармақтардың басында ғана әуені көтеріліп, соңына қарай бәсеңдей түскен. Яғни белгілі бір ойдың аяқталғандығын көрсетеді. Бұл өлең жолдарында да «жау» сөзі жиі қайталанған.

Сол сияқты *Қазтуған жыраудың* «Алаң да алаң, алаң жұрт» деп басталатын өлең жырларында да «жұрт» сөзі қайталанып, тиянақты, яғни бәсең интонемамен айтылады. Мысалы,

- < *Алаң да алаң*, → *алаң жұрт* > ↓
 < *Ақала ордам* ↑ *қоңған жұрт*, > ↓
 < *Атамыз біздің бұ* → *Сүйүнүш* < ↑
 < *Күйөу болып* → *барған жұрт* > ↓
 < *Анамыз біздің Бозтұған* < ↑
 < *Келіншек болұп* → *түскөн жұрт*. > ↓
 < *Қарғадай мынау* →
 < *Қазтұған батыр тұған жұрт*, < ↓
 < *Кіндігімді кескен жұрт* > ↓
 < *Кір-қоңұмды жұған жұрт...* > ↓

Бұл өлең жолдарында да Қазтуған жырау «жұрт» сөзін қайталау арқылы тиянақты-тиянақсыз интонема арқылы «жұрт» сөзінің мағынасының тереңде жатқандығын көрсетіп отыр. Яғни «жұрт» сөзінің астарында сол кездегі елдің өмірі мен тіршілігі көрінеді. Өр тармақта интонема бірқалыпты басталып, аяғына қарай біресе көтеріңкі, біресе бәсең интонемамен айтылады.

Ал енді *Шалкиіз жыраудың* өлеңдеріне келер болсақ,

- < *Жел, жел есер, жел есер*, > →
 < *Жел астына гарасам*, < ↑
 < *Қоға менен* → *тал өсөр*. > ↓
 < *Ораздының ұлы өсөр*, > ↓
 < *Жыйырлының қызы өсөр*. > ↓
 < *Кенелейін деген жігіттің* < ↑
 < *Жылқы ішінде* → *екі арғымағы тел өсөр*, > ↓
 < *Сүйөнейін деген жігіттің* < ↑
 < *Сүбөде алтау-жетеу* → *ағайыны тең өсөр!* > ↓

- деген өлеңнің алғашқы тармағы бірқалыпты интонемамен айтылып, екінші тармағында тиянақсыз, яғни тоналды деңгейінің көтерілуі байқалса, ал онан кейінгі тармақтарда әуен көрсеткішінің бәсеңдеуі ойдың аяқталғандығын білдіреді. Дауыс үдемелігі әрбір тармақтың басында күшейіп, соңына қарай бірде бәсеңдеп, бірде күшейіп айтылады. Мұнда «өсөр» сөзінің қайталанатындығы байқалады.

Қорытынды

Жалпы поэзия жанры ұйқасқа, ырғаққа негізделетінін ескерер болсақ, XV - XVIII ғасырдағы жыраулар поэзиясының да интонациялық жағынан ерекшеленетін тұстарын

байқауға болады. Мысалы, жалпы поэзияда төрт тармақтан тұратын, белгілі бір ойды тиянақтап тұратын шумақтың болатынын ескерер болса, ал жыраулар поэзиясының ерекшелігі бірі-біріне ұласып отыратын тұтас ойдан құрылған жырдың көрініс табатыны байқалады.

Көп шумақты немесе көп тармақты толғаулар мен жырлар синтаксистік құрылымы жағынан хабарлы, сұраулы, бұйрықты, лепті сөйлем түрінде берілген. Жыр жолдарында интонация интонемаларының барлығы (тиянақты, тиянақсыз, жалпы сұрақ интонемасы, арнаулы сұрақ интонемасы, қатал бұйрықты интонемасы, сыпайы бұйрықты интонемасы, лепті сөйлем интонемасы, қыстырма сегмент интонемасы) көрініс тапқандығы байқалады. Өлеңге тән әрбір тармақтың буындарының саны реттеліп, дыбыстары үйлесіп, интонацияның барлық компоненттері (әуен, қарқын, кідіріс, үдемелік, ұзақтылық) толықтай көрінеді.

Зерттеуге Ақтамберді, Асан қайғы, Бұқар жырау, Қазтуған, Шалкиіз жыраудың жырлары негізге алынып, интонациялық жағынан ерекшелігі көрсетілді. Жырда көрініс табатын интонациялық ерекшеліктері, оның ішінде әуені мен дауыс үдемелігі ашылып берілді. Жыраулар поэзиясында қайталанып (стереотепия) жататын тіркестердің көп екендігі байқалады. Бұл қайталаулар жай қайталау емес, жыраулар поэзиясына тән ерекшелік болып табылады. Қайсібір жыраудың жыр жолдарын алып қарасаңыз да көбінесе жеті-сегіз буыннан тұрып, өзіне тән ұйқастың орын алатындығы және өзіндік интонемалары көрініс табатындығы салыстыру барысында байқалады. Мысалы, Ақтамберді, Асан қайғы, Шалкиіз жыраудың жырларында көбіне лепті сөйлем интонемалары көрініс тапса, ал Бұқар жырау, Қазтуған жыраудың жырларында тиянақты және тиянақсыз интонамаға негізделгендігі байқалады. Сондай-ақ жыраулар поэзиясының қайсібірін алсаңыз да интонациялық, мағыналық жағынан ерекшеленіп, әр жыраудың өзіне тән стилі көрінеді.

Қорыта келе айтарымыз, жыраулар поэзиясының интонациясын зерттеу арқылы біз кейінгі жастарға жыраулардың жырларын насихаттап, мәнерлі етіп орындауға, ұлттық дәстүріміз бен құндылығымызды дәріптеуге негіз болады деген ойдамыз.

Ұсынылып отырған мақала «*XV - XVIII ғ. ғ. жыраулар поэзиясы құрылымының көркемдік сипатын, "формулалық" стилистикасы мен грамматикасын зерттеу*» (Қазақстан Республикасы Білім және Ғылым Министрлігінің 2021-2023 жылдарға арналған ғылыми және ғылыми-техникалық жобаларды гранттық қаржыландыру бағдарламасы бойынша, [ЖТН АР09261377]) атты гранттық қаржыландыру бағдарлама аясында жазылып отыр.

Әдебиеттер

- Ахметов З. (1973) Өлең сөздің теориясы [Текст]: оқу құралы. – Алматы: Мектеп, 1973. - 212 б.
- Сыздықова Р. (1995) Сөз сазы [Мәтін]: сөзді дұрыс айту нормалары, – Алматы: Санат, 1995. - 119 б.
- Кенжебаев Б. (1955) Қазақ өлеңнің құрылысы туралы. – А., 1955.
- Саука Л. (1977) Интонация в сказке // В кн.: Фольклор. Поэтическая система. – М.: Наука, 1977. С.227.
- Негимов С. (1989) Ритмико-интонационное обогащение стиха в казахской поэзии // В кн.: Исследования по истории и семантике стиха. - Караганда, 1989. - С. 79.
- Austin J.L (1962) how to do things vith words. – Cambridgt 1962
- Searle J. (1969) Speech acts Cambridgt. 1969.
- Артемов В.А. (1956) Экспериментальная фонетика. – М.: 1956. – 227с.
- Пешковский А.М. (1959) Интонация и грамматика // Избранные труды. – М.: 1959. – 453с.
- Цеплитис Л.К. (1974) Анализ речевой интонаций. – Рига: Зинатне, 1974 – 270с.

- Бондарко Л.В., Вербицкая Л.А., Гордина М.В. (2000) Основы общей фонетики. – Санкт-Петербург: 2000. – 160б.
- Светозарова Н.Д. (1982) Интонационная система русского языка. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1982. –173б.
- Бондарко Л.В. (1977) Звуковой строй современного русского языка. – М.: 1977. – 175с.
- Базарбаева З.М. (2002) Қазіргі қазақ тілі интонациясының негіздері. – Алматы: Комплекс, 2002. – 202б.
- Байтұрсынов А. (1992) Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448б.
- Нұрмаханова Ә.Н. (1971) Түркі тілдердің салыстырмалы грамматикасы. – Алматы: Мектеп, 1971. – 290 б.
- Сыздықова Р. (2000) Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы). – Астана: Елорда, 2000. – 532б.
- Негимов С. (1991) Ақын-жыраулар тілінің бейнелілігі. – Алматы: Ғылым. 1991. - 200 б.
- Бес ғасыр жырлайды. (1989) – Алматы, 1989 ж. - 384 б.

References

- Ahmetov Z. (1973) Olen sozdin teorijasy [Text]: oku kuraly. – Almaty: Mektep, 1973. - 212 b. [Akhmetov Z. (1973) Theory of the word in verse [Text]: a textbook. - Almaty: School, 1973. - 212 p.] (in Kazakh)
- Syzdykova R. (1995) Soz sazy [Mətin]: sozdi durys ajtu normalary, – Almaty: Sanat, 1995. - 119 b. [Syzdykova R. (1995) Music of the word [text]: norms of correct pronunciation of the word, – Almaty: Category, 1995. - 119 p.] (in Kazakh)
- Kenzhebaev B. (1955) Qazaq olenin kurylysy turaly. – A., 1955. [Kenzhebaev B. (1955) On the construction of the Kazakh poem. – A., 1955.] (in Kazakh)
- Sauka L. (1977) Intonacija v skazke // V kn.: Fol'klor. Pojeticheskaja sistema. – M.: Nauka, 1977. S.227. [Sauka L. (1977) intonation in the story // in KN.: Folklore. The poetic system. – M.: Nauka, 1977. P. 22] (in Russian)
- Negimov S. (1989) Ritmiko-intonacionnoe obogashhenie stiha v kazahskoj poezii // V kn.: Issledovanija po istorii i semantike stiha. - Karaganda, 1989. - S. 79. [Negimov S. (1989) Rhythmic intonation of spontaneity in Kazakh poetry // in KN.: Research on history and semantic spontaneity. - Karaganda, 1989. - P. 79.] (in Russian)
- Austin J.L (1962) How to do things vith words. – Cambridgt 1962 (in English)
- Searle J. (1969) Speech acts Cambridgt. 1969. (in English)
- Artemov V.A. (1956) Jeksperimental'naja fonetika. – M.: 1956. – 227s.[Artyomov V. A. (1956) Experimental phonetics. - M.: 1956 – - 227p] (in Russian)
- Peshkovskij A.M. (1959) Intonacija i grammatika // Izbrannye trudy. – M.: 1959. – 453 s. [Peshkovsky a.m. (1959) Intonation and grammar // Izbrannye Tru. - M.: 1959. – 453 p.] (in Russian)
- Ceplitis L.K. (1974) Analiz rechevoj intonacij. – Riga: Zinatne, 1974 – 270 s. [Tseplitis L. K. (1974) Analysis of speech intonations. Riga: Zinatnoye publ., 1974, 270 p.] (in Russian)
- Bondarko L.V., Verbickaja L.A., Gordina M.V. (2000) Osnovy obshhej fonetiki. – Sankt-Peterburg: 2000. – 160 s. [Bondarko L. V., Verbitskaya L. A., Gordina M. V. (2000) fundamentals of general phonetics. - Saint Petersburg: 2000. - 160 p.] (in Russian)
- Svetozarova N.D. (1982) Intonacionnaja sistema russkogo jazyka. – Leningrad: Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta, 1982. –173 s. [Svetozarova N. D. (1982) Intonation system of the Russian language. Leningrad: publishing house of the Leningrad University, 1982. - 173 p.] (in Russian)

Bondarko L.V. (1977) *Zvukovoj stroj sovremennogo russkogo jazyka*. – M.: 1977. – 175 s. [Bondarko L. V. (1977) *Sound structure of the modern Russian language*. Moscow: 1977, 175 p.] (in Russian).

Bazarbaeva Z.M. (2002) *Qazirgi qazaq tili intonacijasynyn negizderi*. – Almaty: Kompleks, 2002. – 202 b. [Bazarbayeva Z. M. (2002) *Fundamentals of intonation of the modern Kazakh language*. - Almaty: 2002. - 202 P.] (in Kazakh)

Bajtursynov A. (1992) *Til tagylymy*. – Almaty: Ana tili, 1992. – 448 b. [Baitursynov A. (1992) *Language lessons*. - Almaty: 1992. – 448p.] (in Kazakh)

Nurmahanova Ə.N. (1971) *Turki tilderdin salystyrmaly grammatikasy*. – Almaty: Mektep, 1971. – 290 b. [Nurmakhanova A. N. (1971) *Comparative grammar of Turkic languages*. - Almaty: School, 1971 – - 290 p.] (in Kazakh)

Syzdykova R. (2000) *Qazaq tilinin anyktagyshy (emle, tynys belgileri, soz sazy)*. – Astana: Elorda, 2000. – 532 b. [Syzdykova R. (2000) *Determinant of the Kazakh language (spelling, punctuation, word music)*. - Astana: The Capital, 2000. – 532 p.] (in Kazakh)

Negimov S. (1991) *Akyn-zhyraular tilinin bejneliligi*. – Almaty: Gylym. 1991. - 200 b. [Negimov S. (1991) *The image of the language of poets and zhyrau*. – Almaty: Science. 1991. - 200 p.] (in Kazakh)

Besg zhyrlajdy. (1989) – Almaty, 1989 zh. - 384 b. [Five centuries sings. (1989) – Almaty, 1989-384 p.] (in Kazakh)

Қ. Ғабитханұлы*

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері
университеті, Алматы, Қазақстан
*e-mail: kayrat.g@mail.ru

ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ ОНОМАСТИКАЛЫҚ АТАУЛАРДЫ ЛАТЫН ГРАФИКАЛЫ ҚАЗАҚ ӘЛПБИІНДЕ ТРАНСЛИТЕРАЦИЯЛАУ ЖОЛДАРЫ

Аннотация. Ономастикалық атауларды бір тілден екінші бір тілге аудару немесе дыбысталуы бойынша игеріп дұрыс жазу – тіл білімі, аударма жасау барысындағы өзекті мәселелерінің бірі. Себебі, ономастикалық атаулар жәй ғана тілдік бірлік, құбыстар емес, онда мемлекетаралық, ұлтаралық қарым-қатынастың дамуында өте маңызды рөл атқаратын экстроллингвистикалық факторлар (идеологиялық, тарихи, мәдени, географиялық, дүниетанымдық, әлеуметтік, тілдік қатынас) сақталған. Қазақ тілі мен қытай тілі генетикалық жағынан бірі қытай-тибет тіл тобына, енді бірі алтай тіл тобына тән болса, құрлымы жағынан қытай тілі түбір тілге, ал қазақ тілі жалғамалы тілге жатады. Оның үстіне екі тілдің жазуларында да елеулі айырмашық бар: бірі мағыналық-буындық жазуды қолданса, енді бірі дыбыстық жазуды қолданады. Орыс тілінің дыбысталу заңдылығы негізінде жасалған қазіргі қолданыстағы «Палладий транскрипциясы» қазақ тілінің дыбысталу заңдылығына сәйкес келмейді. Зерттеу жұмысында қытай тіліндегі ономастикалық атауларды латын графикалы жаңа қазақ жазуымен транслитерация жасаудың жолдары мен емле-ережелері көрсетіледі.

Тірек сөздер: қазақ тілі, қытай тілі, ономастикалық атаулар, дыбыс, латын графикасы, транслитерация.

К. Ғабитханұлы*

Казахский университет международных отношений и мировых языков
имени Абылай хана, Алматы, Казахстан
*e-mail: kayrat.g@mail.ru

СПОСОБЫ ТРАНСЛИТЕРАЦИИ КИТАЙСКИХ ОНОМАСТИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ НА ЛАТИНОГРАФИЧЕСКИЙ КАЗАХСКИЙ АЛФАВИТ

Аннотация. Перевод ономастических названий одного языка на другой или их правильное написание – одна из важнейших проблем лингвистики и перевода. Это связано с тем, что ономастические названия – не только языковые единицы, явления, но и неязыковые факторы (географические, идеологические, исторические, мировоззренческие, социальные, культурные, языковые отношения), которые играют очень важную роль в развитии отношений между государствами и народами. Казахский и китайский языки как генетически, так и типологически относятся к разным языковым группам: один относится к сино-тибетской, другой – алтайской языковой группе; типологически один относится к изолирующим языкам, другой – к агглютинативным. Более того, существуют значительные различия в правописании обоих языков: один использует семантический слог, а другой – фонетическую нотацию. «Транскрипционная система Палладия», основанная на действующих фонетических правилах русского языка, не соответствует фонетическим правилам казахского языка. В исследовании показаны способы и правила

транслитерации китайских ономастических названий на латинографический казахский алфавит.

Ключевые слова: Казахский язык, китайский язык, ономастические названия, звук, латинская графика, транслитерация.

К. Gabitkhanuly*

Ablai khan University of International Relations and World Languages,
Almaty, Kazakhstan

*e-mail: kayrat.g@mail.ru

METHODS OF TRANSLITERATION OF CHINESE ONOMASTIC NAMES IN KAZAKH ALPHABET WITH LATIN GRAPHICS

Abstract. Translation of onomastic names from one language into another or their correct spelling is one of the most important problems of linguistics and translation. This is due to the fact that onomastic names are not only linguistic units, phenomena, but also non-linguistic factors (ideological, historical, cultural, geographic, social, linguistic relations), which play a very important role in the development of relations between states and peoples. The Kazakh and Chinese languages, both genetically and typologically, belong to different language groups: one belongs to the Sino-Tibetan language group, the other to the Altai language group; typologically, one refers to isolating languages, the other to agglutinative ones. Moreover, there are significant differences in the spelling of both languages: one uses a semantic syllable and the other uses phonetic notation. The "Palladium transcription system" based on the current phonetic rules of the Russian language does not correspond to the phonetic rules of the Kazakh language. The study shows the ways and rules of transliteration of Chinese onomastic names into the Kazakh alphabet with Latin graphics.

Key words: Kazakh, Chinese, onomastic names, sound, Latin graphics, transliteration.

Кіріспе

Ономастикалық атауларды қытай тілінен орыс тіліне транслитерациялауда бүгінгі күнге дейін XIX ғасырдың екінші жартысында Ресейде өмір сүрген, сондағы синологияның негізін салушыларының бірі Архимандрит Палладий жасаған – «Палладий транскирипциясы»(1) <https://cidian.ru/palladius> (дұрысы транслитерациясы) қолданылады. Қазақ тілінің дыбысталу заңдылығына жат болуына қарамастан Отандық қазақ тілді басылымдарда қытай тіліндегі адам аттары, жер-су атаулары, көшелер мен мекеме атаулары т.б. бәрі де «Палладий транскирипциясы» бойынша жазылып келеді. Оның басты себебі көршіміз қытай туралы ақпараттардың бәрі орыс тілді басылымдардан аударылып, баспа-бас көшіріліп пайдаланудан болса, енді бір жағынан қазақ тіл білімінде осы тілдер бойынша арнайы зерттеулер жасалып, тиісті емле-ережелердің болмағандығынан деуге болады. Сол себепті тек қытай тіліндегі ғана емес, жалпы шетелдік ономастикалық атауларды орыс тілінің заңдылығы бойынша жазу үдерісі күні бүгінге дейін жалғасып келеді.

Материал және әдістер

Қазақ, орыс тілдері екі жүйеге жататын, дыбыстық жүйесі мүлде сәйкес келмейтін тілдер боғандықтан, орыс тіліне бейімдеп жасалған аудармалар мен транслитерация қазақ тіліне лайық келмейтіндігі түсінікті. Үш тілдің дыбыстық жүйесі мен ондағы дыбыстардың функционалды ерекшелігін салғастырып көргенімізде, оған көзіміз нақты жетті. Яғни қытай тіліндегі ономастикалық қазақ тілінің дыбыстық табиғатына сай келетін латын графикалы қазақ латын жазумен транслитерациялағанда, онымыз орыс тіліндегідей емес, түпнұсқа бойынша дыбыстауға жақын, игеріп жазуға қолайлы болып

шықты(латын графикалы қазақ латын жазуымен транслитерациялағанда, ең соңғы жариялаған 31 әріптен тұратын әліпбидің жетілдірілген жаңа нұсқасы басшылыққа алынғанын ескертеміз).

Мәселен, қытай тілінде мұрын жолды, «йүнму» деп аталатын «ng» дыбысына қазақ тілінде «ң» деген сәйкес дыбыс бола тұра, орыс тілінің дағдысы бойынша оны «нь», «н» деп таңбалап жүрміз. Мысалы: 王 иероглифінің оқылуы Wang, оны қазақша Ваң (Уаң) деп дәл таңбалауға болады, бірақ оны орыс тіліндегідей Вань немесе Ван деп таңбалау үрдісі бар. Сол сияқты, ежелгі қытайдың ұлы ойшылы 孔夫子(қытай латын пининде Kong fu zi)-ны қазақша Кұң фу зы латынмен Kūñ fū zu (бірінші буында қытай тіліндегі о дыбысы ұ жақын оқылады) деп оқып жазу керек еді, бірақ оны орысша Конфуций деп жазып жүрміз. Сол секілді, қытай реформаторы 邓小平(Deng xiao ping-нің) қазақшасы Дың Шау пің (Дуñ Şауриñ) болу керек еді және бұл түп нұсқаға өте жақын болатын, бірақ Дэн Сяопинь деп жазу тоқтар емес. 江泽民 (Jiang Zemin) Жаң Зымін (JañZymin) дегенді Цзян Цзэминь деп, бұрынғы төрағасы毛泽东(MaoZedong) қазақшасы Мау Зыдұн(Mau Zydūñ) дегенді Мао Цзэдун деп, қазіргі төрағасы 习近平 (Xi Jinping) дұрысы Ші Жінпің (Şi Jinpiñ) болу керек, оны Си Цзиньпин деп жазу тағы бар. Осыған қарап-ақ орыс тіліне бейімдеп жасаған «Палладий транскрипциялау жүйесі» қазақ тілінің фонетикалық заңдылығына мүлде келмейтіндігін байқауға болады.

Әдебиетке шолу

Бүгінгі қазақ тілді бұқаралық ақпарат құралдары, орыс тіліндегі нұсқалардың сақталуын жақтайтындығына қарамастан, кейбір журналистер сеңді бұзып, дұрыс жолға түсіп келеді. Яғни ҚХР астанасы 北京(bei jing) бұрын орыс тілі бойынша Пекин деп жазып келсе, бұл күндері Бейжің(Bei jīñ) деп айтып та, жазып та жатыр. Сол сияқты, ШҰАР-дың орталығы 乌鲁木齐 (Wulumuqi) атауын (моңғол тіліндені көрікті жайлау деген мағынаны білдіретін «Үрімжі» деген сөзден шыққан) қазір бұрынғыдай Урумчи демей, Үрімжі (ürimji) деп жазыла бастады. Демек, ендігі жерде бір-екілеген жер-су атауы ғана емес, жалпы шетелдік ономастикалық атауларды бұрынғыдай орыс тілінің заңдылығы бойынша емес, қазақ тілінің фонетикалық заңдылығына сай, түп нұсқа тілдің дыбысталуына жақындатып жазған дұрыс деп білеміз. «Қазақ жазуын латын графикасына көшіру» дегеніміз орыс тіліндегі дүниелерді еш өзгеріссіз латын таңбаларымен көшіріп бере салу емес, ең алдымен, қазақ тілінің тазалығын, тәуелсіздігін, заңдылығын сақтау болса керек. Ол үшін бізбен тығыз қарым-қатынаста болатын барлық тілдер бойынша қазақ тілінде бейімдеп жазудың (транслитерация жасау) еміле-ережелері жасалуы, бұрынғы барлары жетілдірілуі қажет деп білеміз. Зерттеу жұмысында сипаттау, салғастыру, салғастырмалы-тарихи әдістері қолданылды. Интернет қоры мен бірге «Қазіргі заман қытай тілі» (2), «Қытай энциклопедиясы. Тіл-жазу томы» (3), «Емле туралы білім» (4) т.б еңбектер пайдаланылды.

Нәтижелер және талқылау

Қытай иероглифтерінің саны 60 мыңнан асады. Иероглиф саны көп, еске сақтауға, оқуға, жазуға қиын болғандықтан, оқу-оқыту жұмыстарын жеңілдету мақсатында Қытай орталық үкіметі 1958 жылдан бастап қытай тілінің латынға негізделген дыбыстық жобасын (pinyin) енгізген. Қытай тілі дыбыстарын таңбалауда латынның жиырма алты дара әріп пен төрт қосар әріп қолданылды, яғни латын жазуы негізінде жасалған осы отыз әріппен қытай тілі дыбыс жүйесіндегі «шыңму», «йүнмуларды» айырып жазып, 413 буынды таңбалаған. Бұл қадам арқылы қытай өз ішінде қытай тілін, иероглифтерді оқып-үйренуге, жалпыластыруға үлкен қолайлылықтар жасалумен бірге, қытай тіліндегі аударуға келмейтін жер-су, адам аттарын өзге тілдердің дыбыстық ерекшеліктеріне сай жазуға мүмкіндіктер туғызды. Осы негізде әлемнің көптеген елдері қытай ономастикасын

өз тілдеріне лайықтап транслитерация жасайтын ережелерін жасады (<https://baike.baidu.com/>) 汉语拼音方案

Қытай пинин жазуында қолданылатын латын әріптері:

Aa Bb Cc Dd Ee Ff Gg Hh Ii Jj Kk Ll Mm Nn

Oo Pp Qq Rr Ss Tt Uu Vv Ww Xx Yy Zz

Қосар әріптер : *ZH zh, CH ch, SH sh, NG ng* (<https://zh.m.wikisource.org/>)_汉语拼音方案

Әліппедегі *V* (*ө*) таңбасы тек шетел тілдері мен диалектлерді таңбалау үшін ғана қолданылады. Қытай жазуы буындық, мағыналық жазу болып, ондағы әрбір иероглиф бір буын есептеледі. Қытай тілінің дәстүрлі талдау әдісі бойынша бір буындағы дыбыстарды «шыңму»(声母) мен «йүнму» (韵母) деп екі бөлікке бөледі. «Шыңму» дегеніміз буын басындағы дауыссыз дыбыстар. «Йүнму» – буындағы шыңмудан кейін келген бөлігі. Мысалы: *hai*(海), *gan*(甘), *zhang*(张), *qiao*(桥) деген буындардағы *h, g, zh, q* дегендер Шыңму болса, *ai, an, ang, iao* дегендер - йүнму.

Қытай әдеби тіліндегі шыңмулар саны жиырма бір. Олар: *b, p, m, f, d, t, n, l, g, k, h, j, q, x, zh, ch, sh, r, z, c, s*. Йүнмулар саны 38, олар өз ішінен жалаң йүнму, қосар йүнму және мұрын жолды йүнму болып үшке бөлінеді. Мәселен *a, o, e, i, u, ü* йүнмулары – бір ғана дауысты дыбыстан тұратын жалаң йүнмулар болса, *ai, ei, ao, ou, ia, ie, ua, uo, üe, iao, iou, uai, uei* секілді йүнмулар қосар йүнмуларға жатады. Қосар йүнму екі немесе үш дауысты дыбыстан жасалғандықтан, қосар йүнмулар деп аталған. Мұрын жолды йүнмулар: *an, ian, uan, üan, en, in, uen, ün және ang, iang, uang, eng, ing, ueng, ong, iong* (<http://xh.5156edu.com/page/z4722m7356j18994.html>)

Мұрын жолды қатарына дауысты дыбыстарға «n» және «ng» екі мұнын жолды дауыссыз дыбыстардың тіркесуінен жасалған йүнмулар жатады. Оқылуы, қазақ тіліндегі «н» және «ң» дыбыстарына сәйкес келеді.

1-кесте – Қытай тіліндегі шыңмулар, яғни буын құрайтын дауыссыз дыбыстар және олардың латын негізді қазақ әліпбиімен таңбалануы

Қытай пинин	Қазақ латын	Қытай пинин	Қазақ латын
b [p]	b	j [tɕ]	j
p [pʰ]	p	q [tɕʰ]	tɕ
m [m]	m	x [ɕ]	ɕ
f [f]	f	zh [tʂ]	ʃ
d [t]	d	ch [tʂʰ]	tʂ
t [tʰ]	t	sh [ʂ]	ʂ
n [n]	n	r [ʐ]	r
l [l]	l	z [ts]	z

g [k]	g	c [tsh]	s
k [k ^h]	k	s [s]	s
h [x]	h		

Қытай тіліндегі жартылай дауысты дыбыстар және олардың латын негізді қазақ әліпбиімен таңбалануы:

Қытай пинин	Қазақ латын
y/i [i]	i / i
w/u [u]	u
yu/ü [y]	iü / ü

2-кесте – Қытай тіліндегі жалаң йүнмулар және олардың латын негізді қазақ әліпбиімен таңбалануы

Қытай пинин	Қазақ латын	Қытай пинин	Қазақ латын
a [a]	a	i [i]	i
o [o]	o, ū	u [u]	u
e [ɤ]	y	ü [y]	ü

3-кесте – Қытай тіліндегі қосар йүнмулар және олардың латын негізді қазақ әліпбиімен таңбалануы

Қытай пинин	Қазақ латын	Қытай пинин	Қазақ латын
an [an]	an	iu [iəu]	iu
ang [aŋ]	añ	ie [iɛ]	ie
ai [ai]	ai	iong [iəŋ]	ioñ
ao [au]	au	ua [ua]	ua
en [ən]	yn	uan [uan]	uan
eng [əŋ]	yñ	uang [uaŋ]	uañ
ei [ei]	ei	uai [uai]	uai
ou [əu]	ou, u	ui [uei]	ui
ong [oŋ]	oñ	uo [uo]	uo, o
ia [ia]	ia	ün [yn]	ün

iao [iɑu]	iao	üe [yɛ]	üe
ian [iɛn]	ian	üan [yɛn]	üan
iang [iɑŋ]	iañ	er [ə]	yr

Қазақ тілі мен қытай тілі генетикалық жағынан болсын, типологиялық жағынан болсын мүлде бөлек тілдер: бірі қытай-тибет тіл семьясына, енді бірі алтай тіл семьясына тән, құрлымы жағынан қытай тілі түбір тілге, ал қазақ тілі жалғамалы тілге жатады. Оның үстіне екі тілдің жазуларында да елеулі айырма бар: бірінші мағыналық-буындық жазу болса, енді бірде дыбыстық жазу. Дыбысталу жүйесінде де үлкен айырмашылық бар. Екі тілдегі осындай ерекшеліктерді ескеріп, транслитерация заңдылығын сақтай отырып, қытай тіліндегі дыбыстардың оқылу бойынша оларды латын негізді қазақ әліпбиімен төмендегідей таңбалауға болады:

1. Қытайдың латын пининіндегі (Қытай тілі дыстарының латын транскрипциясы) *zh* мен *j* әрібін қазақ латын әліпбиі бойынша бір ғана *j* (*ж*) мен, сол сияқты дыбысталуы өте жақын *ch* мен *q* әрібін *tʃ* (*ч*) мен, сол сияқты *sh* мен *x* әріптерін бір ғана *ʃ* (*ш*) мен, *c* мен *s* әрібі *s* (*с*) мен таңбалау қажет. Мысалы:

	zh/j=j	ch/q=tʃ	sh/x=ʃ	c/s=s	
	қытай				қаз. латынша қаз. кирилл
广州 Guangzhou	zh = j				Guañ ju Гуаңжу(жер аты)
长江 Changjiang	j=j	ч= tʃ			Tʃañ jiañ Чаңжиан(жер аты)
陕西 Shanxi	sh = ʃ	x=ʃ			ʃan ʃi Шанши (жер аты)
蔡畅 Cai Chang	c= s	ch= tʃ			Sai tʃañ Сай Чаң (жер аты)
四川 Sichuan	s = s	ch= tʃ			Si tʃuan Сычуан (жер аты)

2. Қытай тілі дыбыстық жазу жобасындағы жалаң йүнму (бір дауысты дыбыстан жасалған йүнму) болып келетін дара дауысты *a* дыбысын қазақ латын әліпбиі бойынша *a* мен, *o* дыбысын *o* кейде *ü* мен, *e* дыбысын *y* және *e* мен, *u* дыбысын *ü* мен, *i* дыбысын *i* және *y* мен, *ü* дыбысы *ü* және *üi*-мен таңбалауға болады. Мысалы:

	a=a	o=o/ü	e=y	u=u	i=i/y	ü = üi	
	қытай						қаз. латынша қаз. кирилл
巴金 Ba Jin	a=a						Ba Jin БаЖін (адам аты)
渤海 Bohai	o=o						Bo hai Бохай (теңіз аты)
彭真 Peng Zhen	e=y						Puñ Jyn Пың Жын (адам аты)
十三陵 Shisanling	i=y						ʃy san liñ Шысанлиң(жер аты)
朱德 Zhu De	u= ü						Jü Dy Жу Ды (адам аты)
刘纪 Liu Ji	i=i						Liu Ji Лиу Жи (адам аты)
鲁迅 Lu Xün	ü= ü						Lu ʃün Лу Шүн (адам аты)

徐特立 Xü Teli ü=üi Şüi Ty li Шүй Тыли (адам аты)

Ескерту:

(1) қытай тілінде буын құрағанда *ng(ñ)*-ның алдына келетін *o* таңбасы *ü* болып дыбысталатындықтан сондай буындарды жазғанда *o* ны дыбысталуы бойынша *ü* деп таңбалау қажет. Басқа буындарда кездесе *o* ны *o* мен жазу қажет.

o=*o/u*

Мысалы:

<i>қытай</i>		<i>қаз.латынша</i>	<i>қаз.кирилше</i>
重庆	Chongqing	Tşoñ tşïñ	Чүң Чиң(жер аты)
中国	Zhongguo	Jũñ go	Жүң го(қытай)
东北	Dongbei	Dũñ bei	Дүңбей (жер аты)

(2) ашық буындағы *ü* дыбысы *üi* деп жазылады. Мысалы:

<i>қытай</i>		<i>қаз.латынша</i>	<i>қаз.кирилше</i>
屈原	Qü Yuan	ü= üi Tşüi Iüan	Чүй Йуан (адам аты)
徐向前	Xü Xiangqian	Şüi Şiañ tşian	Шүй Шианчиан(адам аты)
愚公	Yü Gong	Üi Gũñ	Үй Гүң (адам аты)
绿洲	Lüzhou	Lüi ju	Лүй жу(жер аты)

қытай пинин жазуында *ü* таңбасы *j, q, x* таңбаларынан кейін келгенде *ü*-ның екі нүктесі түсіріліп жазылады да, *n* дыбысына тіркесіп буын құрағанда, түсірілмей жазылады. Қазақ тілінде дыбысталуы бойынша *ü* болып жазылады.

Бітеу буындағы *ü* дыбысы *ü* мен жазылады. Мысалы:

<i>қытай</i>		<i>қаз.латынша</i>	<i>қаз.кирилше</i>
孙中山	Sün Zhongshan	ü= ü Sün Jũñ şan	Сүн Жүң шан (адам аты)
鲁迅	Luxün	Lũ şün	Лү шүн (адам аты)

Мұрын жолды *n, ng* екі дыбыстың соңынан тіркелуі арқылы жасалған сөздердің жазылу тәртібі:

<i>қытай</i>		<i>қаз.латынша</i>	<i>қаз.кирилше</i>
艾青	Ai qing	ai = ai Ai tşïñ	Ай чиң (адам аты)
北京	Beijing	ei = ei Bei jiñ	Бей жиң (қала аты)
毛泽东	Mao Zedong	ao = au Mau Zydũñ	Мау Зыдүң (адам аты)
周建人	Zhou Jianren	ou= u Ju Jianryn	Жу Жианрын (адам аты)
韩友温	Han youwen	an= an Han Iu uyn	Хан Иу уын (адам аты)
陈祯	Chen Zhen	en=yn Tşyn Jyn	Чын Жын (адам аты)
王伟	Wang Wei	ang= añ Uañ Uyi	Уаң Уый (адам аты)
耿世民	Geng Shimin	eng= eñ Gyñ Şy miñ	Гың Шы миң (адам аты)

嘉峪关 Jiayuguan	ia= ia	Jia üi guan	Жя үй гуан (жер аты)
王杰 Wang Jie	uang= uañ	Uañ Jie	Уаң Жие (адам аты)
蕉裕禄 Jiao Yulu	iao = iau	Jiau Üilu	Жиау Үйлу (адам аты)
刘胡兰 Liu Hulan	iu = iu	Liu Hu län	Лиу Ху лән (адам аты)
天津 Tianjin	ian= ian	Tian jin	Тиан жин (қала аты)
新华 xinhua	in = in	Şin hua	Шин хуа (агенттік, марка аты)
江苏 Jiangsu	iang= iañ	Jiañ su	Жяң су (жер аты)
宁夏 Ningxia	ing= iñ	Niñ şia	Ниң шиа (жер аты)
华山 Huashan	ua = ua	Hua şän	Хуа шән (жер аты)
中国 Zhongguo	o=ü	Jüñ go	Жүңго (ел аты)
淮海 Huaihai	uai= uäi	Huäi häi	Хуэй хэй (жер аты)
贵州 Güizhou	üi = üi	Güi ju	Гүй жу (жер аты)
米泉 Miqian	uan= uan	Mi tşuan	Ми чуан (жер аты)
昆明 Künming	ün = ün	Kün miñ	Күн миң (жер аты)
黄河 Huanghe	uang= uañ	Huañ hy	Хуаң хы (өзен аты)
红河 Hong he	ong= üñ	Hüñ hy	Хүң хы (өзен аты)
琼州 Qiongzhou	iong= ioñ	Tşioñ ju	Чиоң жу (жер аты)

Күрделі йүнмуларды қазақ тілінде таңбалау жолдары:

1) Күрделі йүнмулардың дыбысталу ерекшеліктеріне байланысты оларды ажырату, оқуға қолайлылық тудыру мақсатында, кейбір дыбыс таңбаларын қосып жазу дағдысы бар. Күрделі буындардағы *in* тіркесі *yin* болып; *ing* тіркесі *ying* болып; *ui* (*uei*) тіркесі *wei* болып; *un* (*uen*) тіркесі *wen* болып; *üe* тіркесі *yüe* болып дыбысталып, жеке буын құраған.

in= yin	ing= ying	üi = wei	ün= yün
ui(uei) = wei	un(uen) = wen	ün= yüe	ie=ye

Бұл буындарды қазақ тілінде де дыбысталуы бойынша жазу қажет.

2) Қытай тілі дыбыстық жазу жобасындағы *ao*, *iao* күрделі буындардағы **o** таңбасы **u** дыбысына жақын дыбысталатындықтан, *u*-мен жазу қажет.

<i>қытай</i>		<i>қаз.латынша</i>	<i>қаз.кирилше</i>
赵明 zhaο Ming	ao= au	Jau Miñ	Жау Миң (адам аты)
彪宏骏 Biao Hong jün	iao= iau	Biau Huñ jün	Биау Хуң жүн (адам аты)

3) қытай тілі пинин жазуындағы *w*, *wu* таңбалары қазақ тілінде *u* (*y*)мен; *y* (*u*), *yü* (*ui*) таңбалары *i* (*u*)мен жазылады. Мысалы:

<i>қытай</i>		<i>қаз.латынша</i>	<i>қаз.кирилше</i>
--------------	--	--------------------	--------------------

武汉Wuhan	wu = u	U han	У хан (жер аты)
王杰Wang Jie	w = u	Uañ Jie	Уаң Жие (адам аты)
陈毅Chen Yi	yi = i	Tşyn I	Чын И (адам аты)
杨勇Yang Yong	y = i	Iañ Iuñ	Яң Иуң (адам аты)

Қытайға тән халықараға танымал тауар белгілері мен бренд маркалардың жазылу тәртібі:

Қытайдың халықараға танымал тауар белгілері мен бренд маркалары қытайдың латын пинин жазуының таңбалануы бойынша түп нұсқа сақталып жазылады. Мысалы:

华为HUA WEI	小米XIAO MI
上海双妹SHANG HAI VIVE	李宁LI NING
红旗HONG QI	

Қытай кісі аттарының жазылу тәртібі:

Қытай кісі аттарының бас буыны, көбінесе тегі (фамилия) болатындықтан бөлек, бас әріпен жазылады. Тегінен кейін келген атыда бас әріпен басталады. Мысалы:

<i>қытай</i>	<i>қаз.латынша</i>	<i>қаз.кирилше</i>
邓小平Deng Xiao ping	Dyñ Şau piñ	Дың Шау пиң
汪东兴 Wang Dong xing	Uañ Duñ şiñ	Уаң Дуң шин
李鹏 Lei Peng	Lyı Pyñ	Лый Пың
李小龙 Li Xiao long	Li Şiau luñ	Ли Шиау луң

Ескерту:

Тегі жазылмайтын қалам аттары да (лақап аттары)бас әріппен бас әріппен жазылады. Мысалы:

<i>қытай</i>	<i>қаз.латынша</i>	<i>қаз.кирилше</i>
鲁迅Luxün	Luxün	Лу шүн,
李白 Libai	Libai	Ли Бай.
矛盾 Mao dūn	Mau dūn	Мау дүн.

Кейде кісі есімдеріндегі тек(фамилия)екі буынды болып келеді. Ондай жағдайда тегінің алғашқы буынындағы бірінші тұрған әріп бас әріппен жазылады да екінші буыны кіші әріппен жазыла береді. Тегінен кейін келген атыда бас әріппен басталып жазылады. Мысалы:

<i>қытай</i>	<i>қаз.латынша</i>	<i>қаз.кирилше</i>
司马迁Si ma Qian	Si ma Tşian	Сы ма Чиан,
欧阳海Ou yang Hai	Ou iañ Hai	Оу яң Хай
上官民Shang guan Min	Şañ guan Min	Шаң гуан Мин

上官晓月Shang guan Xiao yüe Şaň guan Şia iüe Шаң гуан Шиау йүе

Қытай тілінен енген сөздер мен жер-су, адам аттарын жазғанда кейде буын шатастығы туылатын орындарға сызықша қойылады. Олай болмағанда білмеген адам буынды басқаша айырып, дұрыс оқымауы мүмкін. Мысалы:

қытай қаз.латынша қаз.кирилше

延安Yan'an Ian-an Ян-ан(жер аты) Yanan я-нан(дұрыс емес)

张额Zhang'e Jang-y Жаң-ы (жер аты) Zhangе жаң-гы(дұрыс емес)

西安Xi'an Xi-an Ши-ан(жер аты) Xian шиан (дұрыс емес)

Қытай тілінде бір иероглиф бір буын есептелетіндіктен буынға айыру мен транслитерация жасау барысында мұқият болған жөн. Сақталған қиын түйіндерді өзге тілдер сияқты тіліміздің табиғатына сай ереже жасап шешуге болады. Қытай жалқы есімдерін латын графикалы қазақ жазуымен жазған кезде оларды буынға айырып жазған орынды деп қараймыз. Қытайда жарық көрген, қытай сөздерін төтежазумен таңбалау үшін жазылған емле-ережеде “дыбыстау дағдымыз бен жазу жүйелерінде ірі айырма болғандықтан, кейбір маселелерді түбеселі шешіп кету де қиын” деп жазады (Еміле туралы білім, 1989: 101-106)

Қортынды

Жер-су, адам аттары сол елдің өзіне тән тарихи, мәдени және этнографиялық ерекшеліктерін көрсетеді. Оларды дұрыс аудару - аудару процесінің өзекті мәселелерінің бірі. Этносаралық қарым-қатынастың дамуына байланысты аударманың рөлі өсуде, қытай тіліндегі әрбір буын кейде жеке дара сөз болып, бірдей дыбысталып, бірақ жазылуы әртүрлі болуы, иероглиф санының көптігі аударма процессін қиындатады. Дыбыстау табиғаты мен жүйесі мүлде басқа тілдер болғандықтан қытай тіліндегі дыбыстарды қазақ латын әліпбиімен дәлме дәл транскрипциялау мүмкін де емес. Дегенмен көріп ортырғанымыздай Қазақ латын графикасымен транслитерациялағанда көптеген ономастикалық атаулар тұлғалық жағынан болсын, дыбсталу жағынан болсын түп нұсқа тілге біршама жақын келеді. Сондықтан ономастикалық атаулар мен кірме сөздерді жазғанда, оларды бұрынғы жазу дағдысы яғни орыс тіліндегі дыбысталу заңдылығы бойынша емес, түп нұсқа тілдің дыбысталуы заңдылығына негізделіп, оны қазақ тілінің дыбыстық табиғатына сай бейімдеп жазуымыз қажет. Латын графикалы қазақ жазуына көшу барысында ескерлуі тиіс маңызды түйіндердің бірі осы.

4-кесте – Қытай тіліндегі буындарды қазақ латын графикасында транслитерациялау жобасы

Қытай pinyin	Орыс палладий транскрипциясы		Қазақ латын
А			
a - a - a	ai - ай - ai	an - ань - an	ang - ан-аӧ
ao - ao – au			
В			
ba - ба- ba	bai-бай- bai	ban-бань- ban	bang-бан- baӧ

bao-бао - bau	bei-бэй- bei	ben-бэнь -byn	beng-бэн - byñ
bi -би- bi	bian- бянь- bian	biao - бяо- biau	bie - бе- bie
bin -бинь- bin	bing - бин- biñ	bo - бо- bo	bu - бу- bu
С			
ca - ца - sa	cai - цай- sai	can - цань- sān	cang - цан- sañ
cao - цао- sau	ce - цэ- sy	cen - цэнь - syn	ceng - цэн- syñ
cha - ча- tşa	chai - чай-tşai	chan-чань- tşan	chang - чан- tşañ
chao - чао- tşau	che - чэ-tşy	chen-чэнь- tşyn	cheng - чэн-tşyñ
chi - чи-tşi	chong -чун - tşuñ	chou - чоу- tşou	chu - чу- tşu
chua - чуа-tşua	chuai -чуай- tşui	chuan-чуань- tşuan	chuang -чуан- tşuañ
chui - чуй- tşui	chun- чунь- tşun	chuo - чо- tşuo	ci - цы -si
cong - цун- suñ	cou - цоу- sou	cu - цу- su	cuan - цуань- suan
cüi - цуй- süi	cün - цунь- sün	cuo - цо-suo	
D			
da - да- da	dai - дай- dai	dan - дань- dan	dang - дан- dañ
dao - дао- dau	de - дэ- dy	dei - дэй- dei	den - дэнь- dyn
deng - дэн- dyñ	dí - ди- di	dia - дя-dia	dian - дянь- dian
diang -дян- diañ	diao - дяо- diau	die - де- die	ding - дин- diñ
diu – дю - diu	dong - дун- dūñ	dou - доу- dou	du - ду- du
duan-дуань- duan	düi - дуй- düi	dün - дунь- dün	duo - дуо- duo
E			
e - э- e/y	ei -эй- ei	en - энь- yn	eng - эн- yñ
er - эр- yr			

F			
fa - фа- pa	fan - фань- fan	fang - фан- fañ	fei - фэй- fei
fen - фэнь- fyn	feng - фэн - fyñ	fiao - фяо- fiaü	fo - фо- fo
fou - фой- fou	fu - фу-фу- fu		
G			
ga - га-га- ga	gai - гай- gai	gan - гань- gan	gang - ган- gañ
gao - гао- gau	ge - гэ- gy	gei - гэй- gyi	gen - гэн- gyn
geng - гэн- gyñ	go - го- go	gong - гун- güñ	gou - гоу- gou
gu - гу- gu	gua - гуа- gua	guai - гуай- guai	guan - гуань- guan
guang- гуан- guañ	güi - гуй- güi	gün - гунь- gün	guo - го- guo
H			
ha - ха- ha	hai - хай- hai	han - хань- han	hang - хан- hañ
hao - хао- hau	he - хэ- hy	hei - хэй- hei	hen - хэнь- hyn
heng - хэн- hyñ	hun - хм-хм- hm	hung - хнг- huñ	hong - хун- hüñ
hou - хой- hou	hu - ху- hu	hua - хуа- hua	huai - хуай- huai
huan- хуань- huan	huang- хуан- huañ	hüi - хуэй- hüi	hün - хунь- hün
huo - хо- huo			
J			
ji - цзи- джи- dji	jia - цзя- jia	jian - цзянь- jian	jiang - цзян- jiañ
jiao - цзяо - jiau	jie - цзе- jie	jin - цзинь- jin	jing - цзин- jiñ
jiong - цзюн- jioñ	jiu - цзю- jiu	jü - цзюй- jü	jüan – цзюань- jüan
jüe - цзюе- jüe	jun - цзюнь- jün		
K			
ka - ка- ka	kai - кай- kai	kan - кань- kan	kang - кан- kañ

		kan	
као - као- kau	ke - кэ- ky	kei - кэй- kei	ken - кэнь-кун
keng - кэн- куñ	kong - кун- kūñ	kou - коу- kou	ku - ку- ku
kua - куа- kua	kuai - куай- kuai	kuan-куань- kuan	kuang - куан- куаñ
küi - куй- küi	kün - кунь- kün	kuo - ко- kou	
L			
ла - ла- la	lai - лай- lai	lan - лань- lan	lang - лан- lañ
лао - лао- lau	le - лэ- ly	lei - лэй- lei	leng - лен- luñ
ли - ли- li	lia - ля- lia	lian - лян- lian	liang - лян- liañ
liao - ляо- liao	lie - ле- lie	lin - линь- lin	ling - лин- liñ
liu - лю- liu	lo - ло- lo	long - лун- lūñ	lou - лоу- lou
lu - лу- lu	lü - луй- lüi	luan - луань- luan	lüe - люэ- lüe
lün - лунь- lün	lou - ло- lou		
M			
m - м- m	ma - ма- ma	mai - май- mai	man - мань- man
mang - ман- mañ	mao - мао- mau	me - мэ- my	mei - мэй- mei
men - мэнь- mun	meng - мэнь- muñ	mi - ми- mi	mian - мянь- mian
miao - мяо- miau	mie - ме- mie	min - минь- min	ming - мин- miñ
miu - мяу- miu	mm - мм- mm	mo - мо- mo	mu - му- mu
mu - му- mu			
N			
n - н- n	na - на- na	nai - най- nai	nan - нань- nan
nang - нан- nañ	nao - нао- nau	ne - нэ- ny	nei - ней- nei
nen - нень- nун	neng - нен- nuñ	ng - нг- ñ	ni - ни- ni
nia - ня- nia	nian - нянь- nian	niang - нян- niañ	niao - няо- niao
nie - не- nie	nin - нинь- nin	ning - нин- niñ	niu - ню- niu

nong - нун-пунь	nou - ноу-пou	nu - ну-пу	nu(nü) - нюй-нүй
nüan - нуань- nüan	nüe - нюэ- nüe	nuo - но- пуo	
О			
o - o-o	ou - ou-ou		
Р			
pa - па-ра	pai - пай-pai	pan - пань-pan	rang – пан-раñ
paо - пао-раu	pei - пэй-pei	pen - пэнь- руn	peng - пэн-руñ
pi - пи-пи	pian - пянь- pian	piao - пяo- piau	pie - пе-ре
pin - пинь-pin	ping - пин-риñ	po - по- ро	rou - поу-rou
pu - пу-пу			
Q			
qi - ци-t̂si-	qia - ця-t̂sia	qian - цянь- t̂sian	qiang - цян- t̂siañ
qiao - цяo- t̂siau	qie - це- t̂sie	qin - цинь- t̂sin	qing - цин- t̂siñ
qiong- цюн- t̂sioñ	qiu - цю- t̂siu	qü - цюй- t̂süi	qüan - цюань- t̂süan
qüe - цюэ- - t̂süe	qün - цюнь- t̂sün		
R			
ran - жань- jan	rang - жан- rañ	rao - жао- ray	re - жэ -ry
ren - жэнь- руn	reng - жэн-руñ	ri - жи-ry	rong - жун-rüñ
rou - жоу-rou	ru - жу-ru	gua - жуа- гуa	guan - жуань- guan
rui - жуй-rüi	rün - жунь- rün	guo - жо-гуo	
S			
sa - са-sa	sai - сай-sai	san - сань-san	sang - сан-sañ
sao - саo-sau	se - сэ-sy	sen - сэнь-syn	seng - сен-syñ
sha - ша-ša	shai - шай-šai	shan - шань- šan	shang - шан-šañ
shao - шаo-šau	she - шэ-šy	shei - шэй-šei	shen - шень-šyn
sheng - шен-	shi - ши-šy	shou - шоу-	shu - шу-šy

şyñ		şou	
shua - шуа-şua	shuai - шуай-şuai	shuan-шуань-şuan	shuang - шуан-şuañ
shui - шуй-şui	shun - шунь-şun	shuo - шуо-şuan	si - сы-sy
song - сун-sūñ	sou - соу-sou	su - су-su	süan - суань-süan
süi - суй-süi	sun - сунь-sün	suo - суо-suo	
Т			
ta - та-ta	tai - тай-tai	tan - тань-tan	tang - тан-tañ
tao - тао-tau	te - тэ-ty	teng - тен-туñ	ti - ти-ti
tian - тянь-tian	tiao - тяо-tiau	tie - те-tie	ting - тин-tiñ
tong - тун-tūñ	tou - тоу-tou	tu - ту-tu	tuan - туань-tuan
tüi - туй-tüi	tün - тунь-tün	tuo - туо-tuo	
U(w)			
ua - ва-ua	uai - вай-uai	uan - вань-uan	uang - ван-uañ
uei - вэй-uei	uen - вэнь-уен уун	ueng - вэн-уун	uo - во-uo
u - у-u			
Х			
xi - си-şi	xia - ся-şia	xian - сянь-şian	xiang - сян-şiañ
xiao - сяо-şiau	xie - се-şie	xin - синь-şin	xing - син-şiañ
xiong - сюн-şioñ	xiu - сю-şiu	xü - сүй-şü	xüan - сюань-şüan
xüe - сюэ-şüe	xün - сунь-şün		
У			
ya - я-ia	yai - яй-iai	yan - янь-ian	yang - ян-iañ
yao - яо-iauo	ye - е-ie	yi - и-i	yin - инь-in
ying - ин-iñ	yo - ё-io	yong - юн-iüñ	you - ю-iou
yü - юй-üi	yüan - юань-iüan	yüe - юэ-iüe	yün - юнь-iün
Z			
za - ца-za	zai - цай-zai	zan - цань-zan	zang - цан-zañ

zao - цзao-zau	ze - цзэ-zy	zei - цзэй-zei	zen - цзэнь-zyn
zeng - цзэн-zyñ	zha - чжа-ja	zhai - чжай-jai	zhan - чжань-jan
zhang - чжан-jañ	zhao - чжао-jau	zhe - чжэ-ju	zhei - чжэй-juì
zhen - чжэнь-jyn	zheng - чжэн-juñ	zhi - чжи-ji	zhong - чжун-jūñ
zhou - чжоу-jou	zhu - чжу-ju	zhua - чжуа-jua	zhuai - чжуай-juai
zhuang - чжуань-juan	zhuang - чжуан-juañ	zhui - чжуй-juì	zhun - чжунь-jūñ
zhuo - чжо-juo	zi - цзы-zy	zong - цзун-zuñ	zou - цзоу-zou
zu - цзу-zu	zuan - цзуань-zuan	zui - цзуй-zui	zun - цзунь-zūñ
zuo - цзо-zuo			

Жоғарыда біз көпшіліктің талқысына салу үшін, қытай тіліндегі буындарды қазақ латын графикасында(соңғы үлгі бойынша) транслитерациялау жобасын ұсындық. Салғастырып көру үшін, соған параллел етіп, бұрын орыстарда (сонымен бізде де) қолданылып келген Палладий транслитерациясын қоса беріп отырмыз.

Әдебиеттер

<https://cidian.ru/palladius>

现代汉语. 黄伯荣, 廖序东著, 高等教育出版社, 2017年。

中国大百科全书. 语言文字, 中国大百科全书出版社1988年157-158页。

Емле туралы білім. Шынжаң халық баспасы, Үрімжі, 1989ж. 93-100 бб

<https://baike.baidu.com/> 汉语拼音方案

<http://xh.5156edu.com/page/z4722m7356j18994.html>

Емле туралы білім. Шынжаң халық баспасы, Үрімжі, 1989ж. 101-106 бб

References

<https://cidian.ru/palladius>

Xiandaihanyu.Huangborong, Liaoxudong, gaodengjiaoyuchubanshi, 2017nian. [in Chinese]

Zhong guo da bai ke quan shu.yu yan wen zi. Zhong guo da bai ke shu chu ban she, 1988, 157-158 pp. [in Chinese]

Emile turaly bilim. –Ürimji, 1989, pp. 93-100 pp. (in Kazakh)

<https://baike.baidu.com/> han yu pin yin fang an

<https://zh.m.wikisource.org/> han yu pin yin fang an

<http://xh.5156edu.com/page/z4722m7356j18994.html>

Emile turaly bilim. –Ürimji, 1989, pp. 101-106 pp. (in Kazakh)

М. Джусупов*

Өзбекстан мемлекеттік әлем тілдер университеті,
Ташкент, Өзбекстан Республикасы
*e-mail: mah.dzhusupov@mail.ru

СҮЙІНБАЙ АРОНҰЛЫ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ КӨКБӨРІ СИМВОЛЫ (ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ)

Аннотация. Мақалада қазақ және түркі әлемінің символы – Көкбөрі бейнесі қарастырылады. Сүйінбай ақынның «Бөрілі менің байрағым» атты өлеңінің материалы негізінде және сол мәселеге арналған басқа да тарихи-әдеби еңбектердің негізінде. Мифологиялық аңыз бойынша түркі тайпасын (халықты) дұшпандар жер бетінен жоймақшы болып басып алады. Бір бала ошақтың ішіндегі күлде көрінбей қалады. Оны Көкбөрі (аспаннан түскен бөрі) алып, ұзақ тауға әкетіп, одан 10 бала туады. Дұшпандар баланы тауып өлтіреді. Бірақ Көкбөрі балаларды әлемге таратып жібереді. Солай түркі тұқымы дүниеге жайылады. Өлеңде Көкбөрі бейнесі түркі байрағында. Бөрілі байрақпен түркі халықтары күреседі, шайқасады, жаңа жерлерді жаулайды. Көкбөрі бейнесі, бөрілі байрақ түркітөктес адамның жауынгерлік рұхын көтереді, ерлікке, қаһармандыққа бейімдейді. Өлеңнің мәтінінде стилистикалық фигуралар үлкен орын алады. Өлеңнің соңғы шұмағында (4 қатар, 12 сөз) 6 рет Б дыбысының, 8 рет Р дыбысының, 3 рет М дыбысының қайталануы арқылы аллитерация түрлері қолданылған. Ассонанс түрлері: А дыбысы 8 рет, Е дыбысы 5 рет, Ө дыбысы 4 рет. Т.б. Тарихи еңбектерде Көкбөрі ұғымы орыс тіліне я зеленая, я голубая, я синняя вольчица деп аударылған (Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. ж.б.). Олай емес: Көкбөрі аспандағы, аспаннан түскен бөрі. Көк сөзі – түркі сөз, аспан ұғымын білдіреді. Аспан сөзі парсы тілінен түркі тілдеріне кейін келген. Мақалада бөрі (қасқыр) ұғымы басқа халықтардың тарихындағы мифологиялық деректермен де салыстырылады. Қазақ тілінде 3 бөрі бар: 1) Көкбөрі – Аспан бөрісі. Өзінің жеке атауы (есімі) бар. Түркі халықтарының мифологиялық анасы. Бас әріппен жазылады. Сүйкімді, құдыретті символ; 2) бөрі (кіші әріппен жазылады). Дыбысталуында, мағынасында ұлы Көкбөрі символымен тектес екендігі байқалады, сондықтан, бір жағынан, сүйкімді символ сияқты, екінші жағынан, сүйкімсіз (жыртқыш) символ (екіншісі басым); 3) қасқыр: сүйкімсіз символ, яғни жауыздықтың, жыртқыштықтың символы. Сонымен қатар еркіндіктің, батылдықтың символы. Бөрі, қасқыр – көп. Көкбөрі – біреу. Еңбекте бірнеше лингвистикалық зерттеу әдіс-тәсілдері қолданылған: салыстырмалы, семантикалық, стилистикалық, лингвотеориялық жазылым.

Тірек сөздер: Сүйінбай, өлең, Көкбөрі, символ, миф, қазақ, түркі, стилистикалық фигура, мағына, құрылым, бөрілі байрақ.

М. Джусупов*

Узбекский государственный университет мировых языков, Ташкент,
Республика Узбекистан
*e-mail: mah.dzhusupov@mail.ru

СИМВОЛ КӨКБӨРІ (НЕБЕСНАЯ ВОЛЧИЦА) В ПОЭЗИИ СУЙОНБАЯ АРОНОВА (ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ)

Аннотация. Статья посвящена анализу и описанию казахского и общетюркского символа Көкбөрі (Небесная Волчица) – мифологической праматери всех тюркских

народов на материале стихотворения Суюнбая Аронова «Берілі менің байрағым» (Мое знамя с изображением волка) с привлечением и других некоторых исторических и литературных источников. Согласно содержанию мифа враги решили уничтожить тюркское племя (народ). Один мальчик, израненный, остался незамеченным, покрытым пеплом в степной печи. Небесная Волчица (Көкбөрі) взяла мальчика, выкормила. Враги нашли мальчика и убили. Көкбөрі успела родить от него 10 сыновей. Так остался целым и распространился по миру тюркский народ. В стихотворении Суюнбая на тюркском боевом знамени изображена волчья голова, т.е. Көкбөрі, что соответствует исторической действительности. Тюрки с таким знаменем воевали, защищались и завоёвывали новые территории. Образ Көкбөрі и знамя с изображением волчьей головы на знамени поднимало дух тюрков, пробуждало в них инстинкт воина, готовило их к бестрашию, свободолюбию. В стихотворении большое количество стилистических фигур, тропов, анафор. Последнее семантически и стилистически завершающее четверостишие стихотворения состоит из 4 строк и 12 слов. В нем функционируют: аллитерации, созданные с повторением звука Б (6 раз), звука Р (8 раз), звука М (4 раза) и др.; ассонансы, созданные повторением гласных звуков А (8 раз), Э (4 раза), Е (5 раз) и др. В работах по истории тюрков символ Көкбөрі на русский язык переведен как зеленая волчица или голубая волчица, или синяя волчица (Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. и др.), что не соответствует исторической действительности и значению слова көк (небо) в тюркских языках. Көкбөрі – это Небесная Волчица, пришедшая с неба. Слово көк в казахском языке (и в других тюркских языках) означает небо. Значение цвета появилось потом, на основе ассоциации с голубым, синим небом. В настоящее время, высокочастотно употребляемое слово аспан (небо) заимствовано из фарси и пришло в тюркские языки гораздо позже, чем исконно тюркское слово көк (небо). В статье осуществлен сравнительный анализ символа волк (бөрі, қасқыр) в казахской (тюркской) мифологии с символом волк в мифологии некоторых других древних и современных народов. В казахском понимании существуют 3 волка: 1) Көкбөрі (Небесная Волчица) – праматерь всех тюркских народов. Она одна. Имеет свое имя. Пишется с прописной буквой; 2) бөрі (волк) – пишется со строчной буквой. Это слово, с одной стороны, связывает сознание казаха с Көкбөрі (положительная мотивация), с другой стороны, с хищником – волком (отрицательная мотивация). Второе доминирует; 3) қасқыр, т.е. бөрі (волк) пишется со строчной буквой. Отрицательный символ: хищник, истребитель домашних и диких животных. Но вместе с тем в этом символе присутствует и положительная мотивация – бестрашие, свобода. Волков много. Көкбөрі одна. В ходе ведения научного исследования были использованы несколько методов лингвистического анализа (сравнительный, противопоставление минимальных пар, семантико-стилистический и др.).

Ключевые слова: Суюнбай, стихотворение, Көкбөрі (Небесная Волчица), символ, миф, казахский, тюркский, стилистическая фигура, содержание, структура, знамя с изображением волка.

M. Dzhusupov*

Uzbekistan State World Languages University, Tashkent, Republic of Uzbekistan

*e-mail: mah.dzhusupov@mail.ru

SYMBOL KOKBORI (HEAVENLY WOLF) IN THE POETRY OF SUYUNBAI ARONOV (LINGUISTICS STUDYING)

Abstract. The article presents the analysis and description of the Kazakh and common Turkic symbol Kokbori (Heavenly Wolf) - the mythological foremother of all Turkic peoples based on the material of Suyunbay Aronov's poem "Burili menin bairakym" (My battle flag with the image of a wolf) using some other historical and literary sources. According to the content

of the myth, the enemies decided to destroy the Turkic tribe (people). One boy, wounded, exhausted, went unnoticed, covered in ash in the steppe furnace. The Heavenly Wolf (Kokbori) took the boy and fed him. Enemies found the boy and killed him. Kokbori managed to give birth to 10 sons from him. Thus, the Turkic people stayed alive and spread throughout the world.

In Suyunbai's poetry, the image of Kokbori (wolf's head) was used on the Turkic battle flag, which corresponds to historical reality. The Turks fought with this flag, made campaigns, defended themselves and conquered new territories. The image of Kokbori and the flag with the image of a wolf's head raised the spirit of the Turks, aroused the instinct of a warrior in them, prepared them for heroism, fearlessness, and freedom.

The poem contains a large number of stylistic figures, tropes, anaphores. The last quatrain of the poem consists of 4 lines and 12 words. It includes alliterations created with the repetition of sound B (6 times), sound R (8 times), sound M (4 times), etc.; assonances created by the repetition of vowel sounds: A (8 times), O (4 times), E (5 times), etc.

In the stanza, stylistic figures and tropes are used both explicitly and implicitly. In the works on the history of the Türks, symbol Kokbori is translated into Russian as a green she-wolf or a blue she-wolf, or a blue she-wolf (Klyashtorny S.G., Sultanov T.I., etc.), which does not correspond to the historical reality and the meaning of the word kok (sky) in the Turkic languages. Kokbori is the Heavenly Wolf who came from the sky.

The word көк in the Kazakh language (and in other Turkic languages) means the sky. The meaning of the color came later, based on the association with the blue sky. At present, the high-frequency word aspan (sky) is borrowed from Farsi and came to the Turkic languages much later than the original Turkic word көк (sky). The article provides a comparative analysis of the symbol wolf (bәri, Kasyr) in Kazakh (Turkic) mythology with the symbol wolf in the mythology of some other ancient and modern peoples. Within the Kazakh mentality, there are 3 wolves: 1) Kokbori (Heavenly Wolf) - the foremother of all Turkic peoples. She is one only and has its own name. It is written with an uppercase letter; 2) bәri (wolf) - written with a lowercase letter. This word, on the one hand, connects the consciousness of a Kazakh with Kokbori (positive connotation), on the other hand, with a predator – a wolf (negative connotation). The second is dominant; 3) қасқыр, i.e. bәri (wolf) is written with a lowercase letter. Negative symbol: predator, exterminator of domestic and wild animals. But at the same time, there is also a positive connotation – fearlessness, freedom. There are many wolves. Kokbori (Heavenly Wolf) is one. In the course of scientific research, several methods of linguistic analysis were used (comparative, contrasting minimal pairs, semantic-stylistic, etc.).

Keywords: Suyunbai, poem, Kokbori (Heavenly Wolf), symbol, myth, Kazakh, Turkic, stylistic figures, content, structure, battle flag with the image of a wolf.

Кіріспе

Сүйінбай ақын қазақ, жалпы түркі әлемінің дүлдүлі, себебі оның арқасында түнгі аспандағы темірқазықтай жарқырап тұрған поэзиялық мұрасы бар. Ал соның ішінде әр қазақтың, әр түркі тұқымының сезімін қозғалтатын, тарихи шындығы биік, түркі әлемі поэзиясындағы ең жарық жұлдызды шығармалардың бірі – «Бөрілі менің байрағым» атты өлеңі.

Қазақ хандығының ұлттық мемлекет ретінде пайда болғанына 556 жыл болды. Қазақ хандығының әлем картасында пайда болуы, дамуы, бүгінгі Қазақстан Республикасының деңгейіне жетуі болар ма еді, егер қазақ топырағында сол 556 жылға дейін, сол 556 жыл уақыт кеңістігінде Сүйінбай ақындай сөздің, ойдың, парасаттың ғұламалары болмаса: Сүйінбай ақын болды, Сүйінбай ақындай ақындар болды, сондықтан қазақ, Қазақстан бүгінгі биікке жетті.

Әр ұлттың сана сезімінде ұлттық, ұлттараралық, жалпы адамзаттық символдар қалыптасқан. Қазақ, түркі әлемі үшін, сондай ұлы символдардың бірі – Көкбөрі символы. Бұл тарихи, рухани, мәдени,... символ түркі халықтарының бәрінің мифологиялық тегі бір

екендігін білдіреді. Ол мифологиялық біртектілік жарнама емес, түркі халықтарының ішкі және сыртқы өмір сүру дағдысының негізділіктерінің бірі.

Материал және әдістер

Мақалада бөрі (қасқыр) ұғымына қатысты түркі халықтарының тарихындағы мифологиялық деректерден материалдар алынды. Аталған жұмыста бірнеше лингвистикалық зерттеудің: салыстырмалы, семантикалық, стилистикалық, лингвотеориялық жазылым сияқты әдіс-тәсілдері қолданылды.

Әдебиетке шолу

Зерттеу жұмысы барысында Сүйінбай Аронұлы, С. Қондыбай, Л.Н.Гумилевтің С.Г.Кляшторный, Т.И.Султанов, Н.М.Джусупов еңбектеріне шолу жасалады.

Нәтижелер және талқылау

Сүйінбай ақынның «Бөрілі менің байрағым» өлеңінің тілдік және тілдесімдік табиғаты.

Бөрілі байрақ астында –
Бөгеліп көрген жан емен!
Бөрідей жортып кеткенде,
Бөлініп қалған жан емен!

Бөрілі найза ұстаса,
Түйремей кеткен жан емен!
Бөрілі байрақ құласа,
Күйремей кеткен жан емен!

Жау тисе жапан далада,
Бөрілі найза атамыз.
Қарасайлап шабамыз,
Қызыл қанға батамыз,
Бөрілі байрақ астында,
Ту түсіріп жау алған,
Қазыбек, Қастек атамыз.

Бөрілі байрақ көтерсе,
Жоқты жонып табамыз.
Бөрілі байрақ астында:
Ту түсіріп, жау алған
Шапырашты батыр бабамыз.

Бөрі басы – ұраным
Бөрілі менің байрағым.
Бөрілі байрақ көтерсе,
Қозып кетер қайдағым! (Аронұлы, а.18).

Өлең Сүйінбай ақынның 1990 жылғы жинағында да, 2015 жылғы жинағында да берілген. Екі жинақтағы өлең мәтінде (сөзінде, сөз тіркесінде, сөйлемінде) айырмашылық жоқ. Айырмашылық мәтіннің архитектурасында бар (шумақ-шумаққа бөлінуінде және тыныс белгілерінде). 1990 жылғы жинақта өлең алты шумаққа бөлініп берілген: 1-ші шумақ 4 жолдан тұрады, 2-ші шумақ 4 жолдан тұрады, 3-ші шумақ 7 жолдан тұрады, 4-ші шумақ 5 жолдан тұрады, 6-шы шумақ 4 жолдан тұрады. Өлең

мәтінінің бұл нұсқасында леп белгісі, қос нүкте, пайдаланылмаған, сызықша 1 рет қолданылған.

2015 жылғы жинақта өлең шумақтарға бөлінбей берілген. Бес рет леп белгісі қолданылған, сызықша 2 рет қолданылған.

Бұл еңбекте біз өлеңнің мәтінін, 1990 жылғы нұсқасындағыдай, шумақтарға бөліп бердік, ал тыныс белгілерін 2015 жылғы нұсқасындағыдай етіп бердік.

Еңбекте өлеңнің соңғы шумағын талқылаймыз.

Бөрі басы – ұраным,

Бөрілі менің байрағым.

Бөрілі байрақ көтерсе,

Қозып кетер қайдағым!

Қандай ұлы төрт қатар. Қазақтың, түркі әлемі тарихының, ең ұлы символын – Көкбөрінің мифологиялық шығу тегін атамай, аллотропизм әдісі арқылы көрсетіп тұр.

Енді осы шумақтың тілтанымдық мағынасын және құрылымын талқылайық, себебі шумақта бірнеше стилистикалық тәсілдер қолданылған (Стилистический энциклопедический словарь рус. языка, 2003). Осы шумақты поэзияда қолданылатын стилистикалық тәсілдердің жиынтығы десек те болады.

1. Шумақта аллитерацияның бірнеше түрлері қолданылған:

А) сөз басында (1,2,3 қатар).

Ә) сөз соңында (2,3 қатар).

Б) жолдың соңындағы сөздің ортасында (1,2,4 қатар).

[P] дыбысының қайталануы 8 сөзде 12 рет: бөрі, бөрілі, бөрім, ұраным, байрағым, байрақ, көтерсе, көтер. Шумаққа бөрілі, байрақ сөздері 2 реттен қайталаынады. Бұл жағдай өлеңнің мәтінінің мағыналық аспектісін күшейтіп тұр.

[M] дыбысының қайталануы 3 сөзде 3 рет: ұраным, байрағым, қайдағым. [M] дыбысы [P] дыбысы бар сөзде қолданылып өлеңің сонорлық дүниесін биіктетіп тұр.

Дыбыс символдары іліміне (звуко-символикаға) көңіл бөлетін болсақ, онда «P» дыбысының символдық мәні көтеріліс, революция, у-шу, қиқу, жеңіске жету үшін, екпіндеп алға жылжу, тездік т.б. осындай ұғымдармен тектес ұғымдар.

Сонымен Сүйінбай ақынның өлеңінің осы шумағындағы негізгі лейтмотив, ойы тек сөз мағынасы емес, аллитерацияның түрлері, солардың ішінде [P] дыбысының қайталануы арқылы көрсетіліп тұр. Яғни: алға; тұлпарымның тұяғы басқан жер менікі; бөрілі байрақ менің көне түркі жауынгерлік арқамды қоздырады.

2. Шумақта ассонанстың бірнеше түрлері қолданылған. Шумақта ассонанстар сөз ортасында, сөз соңында қызмет атқарады.

[A] дыбысының 5 сөзде 8 рет қайталануы: басы, ұраным, байрағым, байрақ, қайдағым. Байрақ сөзі 2 рет қолданылады, сондықтан [A] дыбысы бұл сөзде 4 рет қайталаынады, қайдағым сөзінде – 2 рет. [A] дыбысының жиі қолданылуы шумақтың, жалпы өлеңнің ашық, яғни вокалды (әуенді) болуына қызмет атқарады.

[E] дыбысының 3 сөзде 5 рет қайталануы: менің, көтерсе, кетер. 2 сөзде 2 реттен қайталаынады. Бұл ассонанс түрі де шумақтың ашық, дауысты, сарынды болуына әсерін тигізіп тұр.

[Ө] дыбысының 4 сөзде 4 рет қайталануы: бөрі, бөрілі, бөрілі, көтерсе. 4 сөздің үшеуі бір түбірден жасалған (бөрі). Осы [Ө] дыбысты бөрі сөзінің 3 рет қайталануы бөрі ұғымын, бөрілі ұғымын, жалпы Көкбөрі ұғымын оқырманға тереңдетіп, биіктетіп жеткізіп тұр.

Шумақтың 4 қатарында, 12 сөзінде жиі кездесетін 21 аллитерация және 17 ассонанс қызмет атқарады. (Бөрі 38). Бұл статистикаға тағы 7 аллитерация түрлерін қоссақ: [Й] – 3 рет, [К] – 3 рет, [Н] – 2 рет, [С] – 2 рет, [К] – 2 рет, , [F] – 2 рет, [Т] – 2 рет (бәрі 15 аллитерация); 2 ассонанс түрлерін қоссақ [И] – 5 рет, [Ы] – 4 рет (бәрі 9 рет), онда шумақтың дыбыстық дүниесінде толық күйінде 36 аллитерация, 26 ассонанс кездеседі. Бөрі болып 62 дыбыстық қайталану түрлері орын алған. Осы лингвостатистикалық

қорытындыны (62) төрт қатарға бөлсек, әр қатарға 15,5 дыбыстық қайталанудан тура келеді. Ал енді осы санды (62) 12 сөзге бөлсек, онда әр сөзге 5,16 дыбысты қаталану тұра келеді. Мұндай жағдай сийрек кездеседі. Бұл көрсеткіш Сүйінбай ақынның фоносемантикалық байлығының биіктігін көрсетеді және шумақтың сингармофонологиялық байлығын, акустикалық биіктігін жарнамалайды.

3. Шумақта анафораның бірнеше түрлері қолданылған:

А) дыбыстық анафора;

Ә) сөз анафорасы;

Б) синтаксистік анафора (синтаксистік параллелизм құрамында). Мысалы: Бөрі басы, Бөрілі байрақ т.б.

4. Кейбір өзекті сөздердің грамматикалық формаларының бір түрлі болуы. Бұл да стилистикалық тәсіл. Шумақта 1,2,4 қатардағы соңғы сөздердің тәуелдік категориясының 1 жақ формасында қолданылуы. Бұл қолданыс әрі грамматикалық, әрі ұйқастық қызмет атқарып, шумақтың стилистикалық, семантикалық, экспрессиялық мәнін күшейтіп, көтеріп тұр: ұран*ым*, байрағ*ым*, қайдағ*ым*. Бұл грамматикалық категория сөз жалғауы арқылы менікі деген ұғымды дәріптеп тұр: менікі – қазақтікі, менікі – түркінікі.

5. Аллотропизм: мәтіндегі айтылмаған, яғни сөзбен жеткізілмеген ой, пікір, мағына. Олар мәтіннің ішкі дүниесінің аржағында тұрады.

Осы мәтінді оқыған қазақ, түрік, әзербайжан, башқұрт т.б. (Джусупов, 2016) өлеңнің аллотропизміне жетеді, ұғады. Ол аллотропизм мынандай: қазақ, жалпы түркі халықтары Көкбөріден тарқаған, соның сүтінен нәр алған, сондықтан Көкбөрі біздің символымыз, сондықтан біз жауынгерміз, ержүрекпіз, тезбіз, дала кезушіміз, ұйымшылмыз т.б.

Түлкі, аю, тарлан т.б. тірі жандар (аңдар) өзінен әлсізге шабады. Бөрі (қасқыр) өзінен зорға да шабады. Біздер Көкбөрінің ұрпақтары (қазақ, жалпы түркілер) сондаймыз: өзімізден қуаттыларға да, күштілерге де шапқанбыз, сондықтан біз Көкбөрідей батыр жүрекпіз, қайтпаспыз, бірақ кешірімдіміз. Мысалы, түркі бабаларымыздың Азиядан аттанып, Европаның қақ ортасында үлкен түркі тілді мемлекет – Түркияні жасауы: сол үшін сол кезде өзінен зор елді, қалаларды жаулап алған.

Бүгінде Қазақстан өзінен үлкен мемлекеттермен гумманитарлық сайыста теңдесіп жүр. Бұл да көкбөрілік мінездің көрсеткіші.

Мысалы, 2022 жылы өтетін Олимпиадаға бірнеше мемлекеттер өздерінің кандидатурасын ұсынды. Қытай да ұсынды. Оны көрген соң, кейбір мемлекеттер өздерінің кандидатурасын конкурстан алды. 1 миллиард 250 миллион азаматы бар ұлы мемлекетпен сайысқа түскісі келмеді. Қазақстан өз кандидатурасын алған жоқ. Соңғы конкурсқа дейін тең келіп, бірақ екі дауыс үстемдікпен 2022 жылғы қысқы Олимпиаданы өткізу құқы Қытайға берілді. Міне, Көкбөрінің сүтінен нәр татқан көктүркі ұрпағы – қазақ!!! Қазақстан ұтылған жоқ. Қазақстан әлемге өзінің гумманитариялық сайыстарға ең жоғарғы деңгейде дайын екендігін көрсетті. Бұл үлкен рухани, саяси,... жеңіс.

Егер Сүйінбай Аронұлының өлеңінің осы шумағын өзбек жастарына, олардың ішінде Е.Д.Поливанов анықтап кеткен ирандандырылған (парсыланған) өзбек тілінің диалектілерін қолданушыларына оқытсақ, олар өлеңдегі аллотропизмді сезбейді, себебі олардың тәрбиесінде, сана-сезімінде «Көкбөрінің ұрпағымыз», «Көкбөрі біздің символымыз» ұғымдары орын алмаған: олар «біз түркілерміз» деп айтпайды.

Көкбөрі символы, мифы бүгінгі өзбек қауымында дамымаған. Тіпті филология, тарих мамандарының арасында да жалпы түркілік, яғни көкбөрілік ұғым кеңістігінің аясында ой жүргізетіндер көп емес.

Сонымен, өлеңнің осы шумағында (төрт қатарында) 8 түрлі стилистикалық әдіс-тәсілдер қолданылған. Бұл лингвостатистика жалпылама, нақты емес, себебі мәтінде тек синтаксистік анафораның бірнеше түрі қолданылған (варианттары, вариациялары), оларды біз талқылауға қоспадық.

Осы шумақта қолданылған стилистикалық әдіс-тәсілдер өлеңнің ұғымдық мәнін, семантикалық тереңдігін, стилистикалық, көңіл-күйлілік және экспрессиялық күш-қуатын

байытып, бұлақтың суындай таза мөлдір екендігін көрсетіп тұр, оқырманның артикуляциялық және перцепциялық іс-әрекетін жеңілдетіп, ырғақтың әуенін биік сүйкімдік деңгейге жеткізіп тұр.

Әр тақырыпқа арналған әр түрлі әдеби шығармалар бар (прозада, поэзияда). Бөріге, жалпы қасқырға символ ретінде арналған шығармалар көп (қазақ, орыс, әзербайжан, өзбек, қытай, түрік, итальян т.б. тілдерде). Біздің ойымызша, әлемдік поэзия саласында бөрі символына арналған поэтикалық шығармалардың ішіндегі ең биігі, ең дүлділі, ең қысқасы және нұсқасы ұлы Сүйінбай ақынның өлеңі – «Бөрілі менің байрағым», сондықтан Сүйінбай ақынның өлеңінің осы шумағын түркі әлемінің Көкбөрі символына арналған поэтикалық символы демекпіз, поэтикалық ұраны демекпіз. Яғни бөріге, қасқырға арналған шығармалар көп, ал Көкбөріге арналған поэтикалық шығарма, біздің бүгінгі білуімізше, біреу – Сүйінбайдың «Бөрілі менің байрағым» өлеңі.

Қазақ ақындарының уақыт кеңістігіндегі символдық біртектілігі (Сүйінбай, Мағжан).

Қазақ поэзиясында мұндай тарихи ұран деңгейінде жазылған ұлы поэтикалық шығармалар тағы да бар.

Мысалы, Мағжан Жұмабаевтың «Ақсақ Темір сөзі» атты өлеңі.

Ақсақ Темір сөзі

Жиһан деген не нәрсе?
Алақанның ауданы.
Бір ауданда көп Тәңрі
Болудың тіпті жоқ сәні.

Тәңрі – көктің Тәңрісі
Күнренсін, көгін билесін!
Жер Тәңрісі Темірмін,
Жеріме Тәңрі тимесін!

Көк Тәңрісі – Тәңрінің
Тұқымы жоқ, заты жоқ.
Жер Тәңрісі – Темірдің,
Тұқымы – түрік, заты – от! [5]

Ақсақ Темірге (қыпшақ халықтары әлеміндегі аталуы), яғни Тамерланға (Европа халықтарының әлеміндегі аталуы), яғни Әмір Темірге (бүгінгі өзбек тіліндегі аталуы) арналған үлкен еңбектер көп (тарихи, әдеби, философиялық т.б.), бірақ М.Жұмабаевтің осы үш шумақтан тұратын өлеңіне, біздің ойымызша, тең келетін поэзиялық шығарма жоқ. Өлеңде қысқа, дәл, биік стилистикалық реңкте, тарихи шындықты сақтап, әдеби көркемдікті ең жоғарғы деңгейде жарнамалап, Ақсақ Темірдің адамзат тарихындағы орны гипербола әдісін қолдану арқылы сүреттелген (Джусупов, 2020). Бұл өлең түркі әлемінің бір символына (адам символына, тарихи тұлға символына) арналған. Біздің ішкі дүниеміз Ақсақ Темір жақта емес, Шыңғысхан жағында, бірақ мына өлең - ұлыға арналған ұлы өлең.

Неге бұлай? Неге қазақ ақындары ұлттық, адамзаттық символдарға арнап осындай теңсіз мағыналы поэзиялық шығармаларды дүниеге келтіреді.

Оның себебі мынада деп ойлаймыз: қазақ тілі диалекті жоқ тіл, яғни қазақ сана-сезімінде дыбыстардың, сөздердің, ұғымдардың, түсініктердің бір түрлі символдық психобейнелері қалыптасқан (Джусупов, 2013), себебі диалекттер жоқ болған соң шынайы дүниені қабылдау да, сөзбен жеткізу де бір түрлі болады. Бұл халықты бір арнадағы ұлттық шынайылықта қалыптастырады (Джусупов, 2015). Бұл жағдай қазақтан шыққан

ақындардың сана-сезіміндегі тарихи символдардың психобейнелерінің сыртқы көрінісінің де, ішкі дүниесінің де бір ұғымдық және бір құрылымдылық модельде екендігін білдіреді. Сондықтан мұндай халық, сол халықтың жеке тұлғасы тарихи символдарға өте үлкен мән береді, символдық ұғымда өмір сүреді, себебі ондай ұлттың тарихи символдарында варианттық, вариациялық түсініктер орын алмайды, орын алған жағдайда да доминанта болмайды.

Мұндай ойлау қабілет, сана-сезім фольклорда, поэзияда өзінің биік орнын алады. Яғни қазақ ақындарының тарихи символдарды қабылдауында, сөзбен суреттеуінде бір аспект басым: үлкен сенім, табыну, пір тұту, заман символын тек тарихи емес, заманауи да көзқараспен бағалау.

Біздің ойымызша, осы жағдайлар қазақ ақындарының (Мысалы, Сүйінбай Аронұлының, Мағжан Жұмабаевтің т.б.) тарихи символдарға арналған поэтикалық шығармаларында символды шын мәнінде символ деңгейінде көрсетулерінің лингвистикалық және экстралингвистикалық факторларының бірі. Бұл жағдай қазақ ақындарының қайсы заманда өмір сүрсе де, бір түрлі қазақи ойлау-қабілет, сана-сезім арнасында сөз қабылдап, сөз жазатынының негізгі өзегі.

«Қозып кетер қайдағым» ба, «Қозады қай-қайдағым» ба?(каноникалық анализдің қажеттілігі).

Сүйінбай ақынның осы өлеңінің жазба түрін беру де, кейбір қайшылықтар байқалады. Мысалы:

1. Аронұлы Сүйінбай. Шығармалары: толғаулар, сын-сықақ, өлеңдер, айтыстар. Алматы: Жазушы, 1990 (Аронұлы, 1990)

Бұл кітапта «Берілі менің байрағым» өлеңінің біз талқылаған соңғы шумағының соңғы қатары «Қозып кетер қайдағым» деп берілген (Аронұлы, 1990)

2. Сүйінбай Аронұлы. Толық шығармалары жинағы. 1 кітап. Алматы, 2015.

Бұл кітапта да «Берілі менің байрағым» өлеңінің осы шумағының соңғы қатары «Қозып кетер қайдағым» деп берілген (Аронұлы, 2015: 18).

3. Қазақстан. Ұлттық энциклопедиясы. Көкбөріге арналған лұғаттық мақалада осы шумақтың соңғы қатары басқаша берілген: «Қозады қай-қайдағым» (Қондыбай, 2004: 682).

Қайсысы дұрыс? Белгісіз.

Әрине, қайдағым, қай-қайдағым сөздері бір мағынаны білдіреді. Бірақ қайдағым сөзімен қай-қайдағым сөзінің айырмашылығы бар:

Біріншіден, бұлар фоноварианттар, яғни бір мағынаны білдіретін, бірақ екі түрлі дыбысталатын бір сөздің дыбыстық екі нұсқасы, сондықтан бұлардың фонетикалық және фонологиялық құрылымы өте жақын болғанымен, бірдей емес; екіншіден, бұлардың стилистикалық реңкінде айырмашылық бар: қайдағым – нейтралдық стилистикалық реңпен таңбаланған. Нейтралдық стилистикалық реңке ие тіл бірлігі негізгі бес функционалдық стильдерде қолданыла береді. Қай-қайдағым, сөзінде (фоновариантта) тұрмыстық қарым-қатынастық, яғни қарапайым сөйлесімінің стилистикалық реңкі орын алған. Тұрмыстық қарым-қатынас стилистикалық реңке ие тіл бірлігі барлық функционалдық стилдерде бірдей қолданылмайды. Талқыланған шумақта фоновариант «қай-қайдағым» өлеңінің, шумақтың биік көркемдік, семантикалық, стилистикалық деңгейін, экспрессиялық деңгейін көтермейді, бәсеңдеткендей болады.

Осы қатарда көркемдік, экспрессиялық биіктікті көтеріп, күшейтіп тұрған тағы бір тіл бірлігі қызмет атқарып тұр. Ол тіл бірлігі – *кетер* етістігі. Яғни шумақтың осы жолындағы қозу (қозып) сөзінің семантикасын осы қосымша етістік, тереңдетіп, қуаттандырып, «қозуды» мағыналық шыңына жеткізіп тұр: «Қозып кетер қайдағым». Ал «Қозады, қай-қайдағым» сөз тіркесінде қозу сөзінің мағынасының шыңы көрінбейді, сезілмейді. Себебі қосымша күшейткіш етістік жоқ.

Сонымен, қайдағым фоноварианты талқыланған шумақта мағыналық жағынан да, стилистикалық жағынан да, интонациялық жағынан да, экспрессиялық жағынан да биік көркем поэзиялық қатарда, мөр басқандай, өз орнында тұр.

Сонымен, бұл өлеңнің осы шумағының екі басылым түрінің қайсысы Сүйінбай ақынның ойлау-қабілетінің биік деңгейіне сай деген сұраққа біз 1990 жылғы және 2015 жылдағы жинақтарындағы нұсқасы сай деп жауап беріп тұрмыз (Қозып кетер қайдағым.).

Бөрінің (қасқырдың) өзге ұлттардағы символдық мәні.

Рухани дүниенің кеңейюі, білімнің, ғылымның дамуы ең алдымен кешегіні білу де, кешегіні зерттеу де, себебі бүгінгіміз, ертеңіміз кеше басталған. Сол үш заманды қосатын, жалғасын көруге ықпал ететін дүние – бабадан қалған асыл мұра. Сондай асыл мұраның дүрданасы – ақын Сүйінбай Аронұлының өзі, бізге қалдырған терең және кең ойлы шығармалары, қазақи, түркі менталитетті қалыптастыратын лингвопсихологиялық, лингвомәдениеттанымдық, тарихтанымдық өлеңдері.

Қасқыр, бөрі өзінің ержүректігімен, жауыздығымен, тездігімен, жыртқыштығымен жалпы адамзаттың символы болды (Энциклопедический словарь символов, 2003: 108-114; 11, 23; 12, 77; 13).

Бұл символ сүйкімсіз символ: қорқыныш, үрей алып келетін символ. Бірақ сонымен қатар тарихта баланы ержүректікке, батылдыққа, жалпы адамды тәрбиелеу үшін, үлгі ретінде қолданылған символ.

Әлем тарихында бөрі өте көне символ. Кейбір халықтардың мифологиясында бөрі Көктегі өмір мен Жердегі және Жер астындағы өмірді байланыстыратын болған. Көне Мысырда, Көне Римде бөрі жеңіс эмблемасы болған. Бөрі (бөрілер), аңыз бойынша, көне замандағы мифологиялық құдайлардың жанында жүрген: Грекия Аполлонының, Римнің Марсының, Скандинавияның Одинасының.

Адамзат тарихында қасқырды (бөріні) символ етіп тұтқан түркілерден де басқа халықтар бар: шешендер, италиялықтар, осетиндер. Бірақ олардың символ-бөрісі түркілердікіндей жеке есімге ие болмаған («Көкбөрі»). Олардың бөрілерінің бөрі - бөрі, қасқыр. Мысалы, шешендер бөріні ержүректігі, шыдамдылығы, батылдығы үшін, символ етіп тұтады. Бөріге (қасқырға) сыйынады. Шешен мифологиясы бойынша қасқыр өз отанын (жүрген жерін) жүрегінің соңғы соғуына дейін қорғайды. Ақырзаманда, Тәңір адамдардың мінез-құлқына ренжіп, жерді жоймақшы болып, әлемдік табиғи апат жібергенде, бөрі қашады. Бөрі қашпайды, барлық қиыншылыққа шыдайды: терісі сылынып, еті қалмай бара жатса да дауылға, су топанына, таулардың құлағанына қарамастан шыдап тұрады. Соны көрген Тәңір бөрінің ержүректігіне, шыдамдылығына таңданып, табиғи апатты тоқтатып былай деген екен: «Я увидел, что на этой грешной Земле все же есть достойное существо, и ради него я дарую вам жизнь, но не прощаю» (Нефляшева, 2014) (Об этом также смотрите: (Шамилева, 2014).

Шешеннің тағы бір аңызында Ақырзаман келгенде, барлық нәрсе жоқ болып, талқанданып жатқанда, бөрі шыдап бір өзі апаттан құламаған жартаста тек сүйегі қалып, тұра береді. Сондай бөріден сұрапты: Сізде осындай үлкен табиғи апатқа қарсы тұратын күш қайдан пайда болды? Бөрі былай жауап беріпті: «У меня под лапами был кусочек моей Родины. Как же я мог сойти с него и покориться» (Нефляшева, 2014).

Шешен мифологиясында шешен бөрінің сүтінен нәр татты деген дерек жоқ. Бірақ шешен халқының кейбір аңыздарында олардың көне заманда бөрімен туысқандық қатынаста болған деген фрагменттер кездеседі. Бөрі шешен халқының рухани мифотарихи, ұлттық менталитетін қалыптастыратын (қалыптастырған) бостандыққа, еркіндікке берілген ұлы символы, сондықтан олардың баяғы байрақтарында, түркілердің байрағындағыдай, бөрінің көрінісі (суреті) орын алған.

Кавказ халықтарының ішінде кейбір ғалымдардың айтуы бойынша (В.И.Абаев), өте көне заманда осетиндердің нарталарының (мифологиялық батырларының) шығу тегі бөріден тарқалған, себебі аңыз бойынша сол нарталардың ең ірі батыры (кейіпкері)

Сослан бөрінің сүтінен нәр татқан: «Сослан – был вскормлен волчицей, искупался в волчем молоке и поэтому стал неуязвимым» (Нефляшева, 2014).

Нарталар осетиндер емес. Осетиндердің мифологиялық батырлары. Нарталар Кавказ халықтарының көбінің мифологиялық батырлары (осетин, шешен, қарашай, балқар т.б.). Кавказдағы әр ұлттың нартиадасында сол ұлтқа тән ерекшеліктері бар.

Көне италиялықтар да (Көне Римде), аңыз бойынша, мифологиялық «Капитолиялық бөрі» («Капитолийская волчица») Ромуло мен Ремоны өз сүтімен баққан. Бұл жайында көркем сурет сақталған. Мысалы, Швецияның Авеншіндегі Авентикума Рельефінде (11 ғасыр) Ромуло мен Ремоның «Капитолиялық бөрінің» емшегін еміп жатқаны көрініс тапқан (Энциклопедический словарь символов, 2003: 108).

Сонымен адамзат тарихында бөрі (қасқыр) үш түрлі символ ретінде қалыптасқан:

1) сүйкімсіз: үрейлі, қорқыныш тудыратын жыртқыш, жауыз, бірақ ержүрек, еркіндіктің пірі, символы;

2) көтеріңкі, сүйкімді рухани символ: еркіндік, ержүректік, батылдық, отан сүйіспеншілік;

3) көтеріңкі, сүйкімді рухани символ: адамды сүтімен баққан, адамды өлімнен құтқарған, халықтың көбеюіне (мысалы, туркілердің), өмірде өз орнын алуының негізгі тарихи, рухани себепкері, мифологиялық шығу тегі.

Көкбөрі өзінің адамға деген жанашырлығымен, адамды өлімнен құтқару үшін жасаған іс-әрекеттерімен бүткіл түркі әлемінің мүлдем басқа мағынадағы символы болды. Бұл символ - Көкбөрі символы – рухани символ. Бұның семантикасында, стилистикасында қорқыныш, үрей мағынасы жоқ. Бұның семантикасында, стилистикасында символға табыну, сену, пір тұту мағыналары бар; ұлы биіктік, көтеріңкілік, жүректің ең түбінде, сана-сезімнің қақ ортасында сақтау, аялау, турки, қазаки менталитеттің, ойлау-қабілеттің қалыптасуының, дамуының мағыналары бар.

Көкбөрі жалпы бөрі, жалпы қасқыр емес. Қасқыр көп, олардың әрқайсысының аты (есімі) жоқ. Көкбөрі – біреу. Оның аты (есімі) бар – Көкбөрі. Себебі Көкбөрі жалпы түркі әлемінің ұлы рухани символы.

Түркілерде көкбөрі символының пайда болуының тарихы, өте көне, өте оқиғалы. Ол жайында Н.М.Джусупов, Л.Н.Гумилевтің (Гумилев, 1967), С.Г.Кляшторный мен Т.И.Султановтың (Кляшторный, Султанов, 1992) еңбектерін талқылау барысында былай дейді: «В истории тюркских народов имя великого хана Ашина, воинственного вождя древних тюрков, тесно связывается с образом волка (бөрі). Как подчеркивает Л.Н.Гумилев, слово «Ашина» значит «благородный волк». Также отмечается, что китайские авторы рассматривали название «тюркский хан» и «волк» в качестве синонимов (Гумилев, 1967: 23). Согласно древней легенде предки тюрков были жестоко истреблены соседними племенами, единственным уцелевшим остался изуродованный мальчик с отрубленными руками и ногами, которого вскормила волчица и стала его женой. Однако мальчик был все же убит вражескими племенами, а волчица бежала в далекие горы, и, скрываясь в пещере, родила от него десятерых сыновей. В результате распространились многочисленные потомки волчицы и стали называться тюрками (Кляшторный, Султанов, 1992: 77) Именно такая мифологическая информация объясняет национально-культурную специфику выражения ценностного значения универсального зоосимвола «волк» в культуре тюркских народов в целом, и казахского в частности. Глубокий символический потенциал образа волка (бөрі) широко встречается в текстах произведений казахской литературы. Причем на первый план главным образом выдвигается информация, подчеркивающая именно культовый (тотемный) характер зоосимвола (т.е. Көкбөрі: примечание наше – Д.М.) в истории тюркских народов, и непосредственно его сакральный статус в жизни казахского этноса» (Джусупов, 2011: 125-126).

Символ Көкбөрі сөзін кейбір ғылыми деректерде орыс тіліне я синяя, я голубая, я зеленая волчица деп аударды (қараңыз: (Кляшторный, Султанов, 1992). Көк сөзі нақ

түркі сөз. Аспан ұғымын білдіреді (көкке ұшып кетті; көктен көрінді; көктен ұшып түсті). Сондықтан Көкбөрі көктен (аспаннан) түскен (келген) бөрі, яғни орыс тіліне небесная волчица болып аударылу керек. Аспан сөзі парсы тілінен енген сөз (қазір жиі қолданылады). Бұл сөз түркі тілдеріне орта ғасырларда енген, яғни кірме сөз. Орыс тіліне аударғанда сөздің мағынасының негізіне көк (аспан) ұғымы емес, түс ұғымын қойған, себебі көк сөзінің эволюция тарихында түс ұғымы да пайда болған (жасыл, көк жапырақ, көк көйлек т.б.). Бұл жағдай аспанның көктігіне ассоциация жасау негізінде жасалған.

Сонымен Көкбөрі символының пайда болу тегінің өзі мифосимволдық тарихи сипатқа тола.

Қазақ тілінде, қазақ менталитетінде үш түрлі бөрі бар:

1) Көкбөрі: бабамызды, түркі тұқымын жойылудан аман алып қалған ұлы мифологиялық символ. Өзінің жеке есімі бар – Көкбөрі. Бас әріппен жазылады.

2) бөрі: сөздің дыбысталуында, мағынасында ұлы Көкбөрі символымен тектес екені байқалады, сондықтан бұл символ бір жағынан сүйкімді символ, екінші жағынан – сүйкімсіз символ, яғни жауыздықтың да, жырқыштықтың да символы. Кіші әріппен жазылады.

3) қасқыр: сүйкімсіз символ, яғни жауыздықтың, жыртқыштықтың символы. Бірақ сонымен қатар сүйкімді де символ, себебі еркіндіктің де, батылдықтың да символы. Кіші әріппен жазылады.

Бөрі, қасқыр сөздері синонимдер. Көкбөрі сөзінің, символының семантикалық шығу тегі бөрі сөзімен байланысты болғанымен, бөрі, қасқыр сөздерінің синонимы емес. Себебі:

1) Көкбөрі сөзінің пайда болуының екінші жағында көк (аспан) ұғымы тұр. Яғни Көкбөрі сөзі де, ұғымы да, символы да түркілердің мұсылманшылықты қабылдау дәуірінен бұрын пайда болған (Тәңірге сиынатын заманда). Тәңір көкте (аспанда), сондықтан Көкбөрі – Аспан бөрісі.

2) Адам бөріні, қасқырды ең алдымен жыртқыш, содан соң еркіндік, батылдық ұғымында қабылдайды. Түркі адамы Көкбөрі ұғымын – ұлылық, биіктік, рухани тектілік ұғымында қабылдайды. Булардың құрамында ерлік те, еркіндік те, адамжандылық та орын алады. Көкбөрі сөзі 2 түбір сөзден жасалған. Бөрі сөзі 1 түбір сөзден тұрады.

Қорытынды

Сонымен, Көкбөрі ұлы мифологиялық символ.

Сондай мифологиялық символға теңсіз символдық өлең арнаған ақын – Сүйінбай Аронұлының өзі де қазақ, жалпы түркі поэзиясының тарихында символ болып тұр. Оның мәні мынада: біздің ойымызда «Бөрілі менің байрағым» атты өлең бар. Бұл өлең тек поэзиялық, мифологиялық символдық дүние емес. Бұл өлең – үлкен тарихи, тәрбиелік мәні ұрпақтан-ұрпаққа өтетін, үлкен дидактикалық шығарма. Мектеп қабырғасында Көкбөрі символын жас ұрпақтың сана-сезіміне құю үшін, том-том кітаптің керегі жоқ, осы өлеңді ғылыми-әдістемелік тиісті адаптациямен, Көкбөрі символының пайда болуы туралы 1-2 абзац тарихи комментарий беріп, оқыту керек, сонда баланың:

- 1) тарихтан хабары болады;
- 2) мифологияны білетін болады;
- 3) ата-бабасының мифологиялық шығу тегін білетін болады;
- 4) жауынгерлік мінез қалыптасады;
- 5) символды құрметтеуді үйренеді;
- 6) ұлттық сана-сезім қалыптасады;
- 7) өзінің кешегісін құрметтейтін болады;
- 8) қазақ поэзиясының үлгілі нұсқасымен танысады, үйренеді т.б.

Поэзия - символ. Поэзия символының құрамында символдардың қатары көп. Сондай қатарда үлкен символдық мәні бар ақын – Сүйінбай Аронұлы тұр және оның «Бөрілі менің байрағым» атты өлеңі тұр.

Бөрі басы - ұраным,

Берілі менің байрағым.
Берілі байрақ көтерсе,
Қозып кетер қайдағым.

Әдебиеттер

Аронұлы Сүйінбай.(1990) Шығармалары. Толғаулар, сын-сықақ, өлеңдер, айтыстар. Алматы: Жазушы, 1990.

Аронұлы Сүйінбай.(2015) Толық шығармалар жинағы. 1 кітап. Алматы, 2015, 552 б.

Стилистический энциклопедический словарь русского языка. Под общей редакцией М.Н. Кожинной. Москва «Флинта», «Наука», 2003, 696 с.

Джусупов М. (2016) Многомерный мир тюркологии // Материалы международной научно-практической конференции «Современные проблемы тюркологии: язык, литература, культура». Москва, Российской университет дружбы народов, 2016, с. 17-18

Жұмабаев М. (1989) Шығармалары (өлеңдер, поэмалар, қара сөздер) Алматы: Жазушы, 1989, 448 б.

Джусупов М. (2020) Оригинал и фрагменты поэтического перевода (Мағжан Жұмабаев: Сүйемін; Олжас Сулейменов: Ришад, сын степняка) // Саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу күніне арналған «Мағжан оқулары - 2020: Ұлы даланың рухани мұрасы» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік онлайн-конференцияның материалдары. Қазақстан, Петропавл, 2020, 15-19 б.

Джусупов М. (2013) Слово и психообраз (құлыншак, құлын, тай, құнан; байтал; жеребенек, стригун). // Материалы международной научно-практической конференции, «Феномен Машхур Жусипа Копеева - Человек мира». Павлодар, 21-22 нояб 2013, т. 1, с. 17-19

Джусупов М. (2015) Бездиалектный казахский язык – один из факторов формирования казахской государственности // Тезисы докладов международной научно-практической конференции «От тюркского эля к Казахскому ханству». Москва, Московский государственный университет, Институт стран Азии и Африки, 2015, с.274-275

Қондыбай С. (2004) Көкбөрі// Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. Том 4, Алматы, «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы 2004, 682 б.

Энциклопедический словарь символов. (2003) Москва: Астрель, 2003, 1056 с.

Гумилев Л.Н. (1967) Древние тюрки. Москва: Наука, 1967, 504 с.

Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. (1992) Қазақстан. Летопись трех тысячелетий. Алма-Ата, Рауан, 1992, 380 с.

Джусупов Н.М. (2011) Тюркский символ в художественном тексте (лингвокогнитивный аспект). Астана, Изд-во «Сарыарқа» 2011, 218 с.

Нефляшева Н. (2014) О культе волка в традициях народов Северного Кавказа. 2014, 26 апреля. <http://ru.dlogs/1927/posts/17840>.

Шамилева Б.С. (2014) Образ волчицы в преданиях и сказаниях чеченского народа. 2014, 26 апрель. <http://www.rudn.ru/?pages=1612>.

References

Aronuly Sujinbaj.(1990) Shygarmalary. Tolgaular, syn-syak, olender, ajtystar. Almaty: Zhazushy, 1990. [Aronuly Suyunbay. Works. Reflections, criticism, poems, aitys. Almaty: Writer, 1990.] (in Kazakh)

Aronuly Sujinbaj. (2015) Tolyk shygarmalar zhinagy. 1 kitap. Almaty, 2015, 552 b. [Aronuly Suyunbay. Full collection of works. 1 book. Almaty, 2015, 552 P.] (in Kazakh)

Stilisticheskij jenciklopedicheskij slovar' russkogo jazyka. (2003) Pod obshej redakciej M.N. Kozhinoj. Moskva «Flinta», «Nauka», 2003, 696 s. [Stylistic encyclopedic dictionary of the Russian language. Under the general editorship of M.N. Kozhina. Moscow "Flint", "Science", 2003, 696 p.] (in Russian)

Dzhusupov M. (2016) Mnogomernyj mir tjurkologii // Materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii «Sovremennye problemy tjurkologii: jazyk, literatura, kul'tura». Moskva, Rossijskoj universitet družby narodov, 2016, s. 17-18 [Dzhusupov M. Multidimensional world of Turkology // Materials of the international scientific and practical conference "Modern problems of Turkology: language, literature, culture". Moscow, Peoples' Friendship University of Russia, 2016, pp. 17-18] (in Russian)

Zhumabaev M. (1989) Shygarmalary (olender, poemalar, kara sozder) Almaty: Zhazushy, 1989, 448 b. [Works of M. Zhumabaev (poems, poems, words of edification) Almaty: Writer, 1989, 448 P.] (in Kazakh)

Dzhusupov M. (2020) Original i fragmenty pojeticheskogo perevoda (Marzhan Zhumabaev: Sujemin; Olzhas Sulejmenov: Rishad, syn stepnjaka) // Sajasi kugyn-surgin kurbandaryn eske alu kunine arnalgan «Magzhan okulary - 2020: Uly dalanyn ruhani murasy» atty halykaralyk gylymi-tazhiribelik onlajn-konferencijany materialdary. Qazaqstan, Petropavl, 2020, 15-19 b. [Dzhusupov M. The original and fragments of the poetic translation (Magzhan Zhumabaev: Suyemin; Olzhas Suleimenov: Rishad, the son of a steppe) // Materials of the international scientific and practical online conference "Magzhan readings-2020: spiritual heritage of the Great Steppe", dedicated to the day of remembrance of victims of political repression. Kazakhstan, Petropavlovsk, 2020, pp. 15-19] (in Russian)

Dzhusupov M. (2013) Slovo i psihoobraz (kulyنشak, kulyn, taj, kunan; bajtal; zherebenok, strigun). // Materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii, «Fenomen Mashhur Zhusipa Kopeeva - Chelovek mira». Pavlodar, 21-22 nojab 2013, t. 1, s. 17-19 [Dzhusupov M. Word and psycho image (kulyنشak, kulyn, tai, kunan; baytal; foal, shearer). // Materials of the international scientific and practical conference, "The phenomenon of Mashkhur Zhusipa Kopeeva - A man of the world". Pavlodar, November 21-22, 2013, vol. 1, pp. 17-19] (in Russian)

Dzhusupov M. (2015) Bezdialektnyj kazahskij jazyk – odin iz faktorov formirovanija kazahskoj gosudarstvennosti // Tezisy dokladov mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii «Ot tjurkskogo jelja k Kazahskomu hanstvu». Moskva, Moskovskij gosudarstvennyj universitet, Institut stran Azii i Afriki, 2015, s.274-275 [Dzhusupov M. Dialectless Kazakh language is one of the factors of formation of the Kazakh statehood // Abstracts of the international scientific and practical conference "From Turkic ale to the Kazakh Khanate". Moscow, Moscow State University, Institute of Asian and African Countries, 2015, pp.274-275] (in Russian)

Kondyбай S. (2004) Kɵkbɵri // Qazaqstan. Ulttyk jenciklopedija. Tom 4, Almaty, «Qazaq jenciklopedijasynyn» Bas redakcijasy 2004, 682 b. [Kondyбай S. Kokburi // Kazakhstan. National Encyclopedia. Volume 4, Almaty, General edition of the "Kazakh encyclopedia" 2004, 682 P.] (in Kazakh)

Jenciklopedicheskij slovar' simvolov. (2003) Moskva: Astrel', 2003, 1056 s. [An encyclopedic dictionary of symbols. Moscow: Astrel, 2003, 1056 p.] (in Russian)

Gumilev L.N. (1967) Drevnie tjurki. Moskva: Nauka, 1967, 504 s. [Gumilev L.N. Ancient Turks. Moscow: Nauka, 1967, 504 p.] (in Russian)

Kljashturnyj S.G., Sultanov T.I.(1992) Qazaqstan. Letopis' treh tysjachaletij. Alma-Ata, Rauan, 1992, 380 s. [Klyashturny S.G., Sultanov T.I. Kazakhstan. The chronicle of three thousand years. Alma-Ata, Rauan, 1992, 380 p.] (in Russian)

Dzhusupov N.M. (2011) Tjurkskij simvol v hudozhestvennom tekste (lingvokognitivnyj aspekt). Astana, Izd-vo «Saryarka» 2011, 218 s. [Dzhusupov N.M. The Turkic symbol in a literary text (linguocognitive aspect). Astana, Publishing house "Saryarka" 2011, 218 p.] (in Russian)

Neflyasheva N.(2014) O kul'te volka v tradicijah narodov Severnogo Kavkaza. 2014, 26 aprlja. <http://.ru/dlogs/1927/posts/17840>. [Neflyasheva N. About the cult of the wolf in the traditions of the peoples of the North Caucasus. 2014, April 26. <http://.ru/dlogs/1927/posts/17840>] (in Russian)

Shamileva B.S. (2014) Obraz volchicy v predanijah i skazanijah chechenskogo naroda. 2014, 26 april'. <http://www.rudn.ru/?pages=1612>. [Shamileva B.S. The image of a she-wolf in the legends and tales of the Chechen people. 2014, April 26. <http://www.rudn.ru/?pages=1612>.] (in Russian)

FTAMP 16.21.61

doi.org/10.55491/2411-6076-2022-3-44-51**Қ. Күдерінова^{1*}** , **А. Фазылжанова¹**

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан
*e-mail: kuderinova_70@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ҰЛТТЫҚ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ОРФОЭПИЯЛЫҚ НОРМАСЫ

Аннотация. Мақалада қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптамасы мен қазіргі сөзінің фонетика-орфоэпиялық ерекшелігі салыстырылады. Ол үшін бірыңғай қазақ ұлты қоныстанған Ақтөбе облысы Шалқар ауданы, Қызылорда облысы Арал ауданы, Шығыс Қазақстан облысы Зайсан ауданына іссапар ұйымдастырылып, жасы үлкен қазақтардың машықсыз сөйлеген сөздері жазып алынып, 2000 жылдан бері туған қазақ жастарының және 70 жылдардан бері туған қазақ азаматтарының сөйлеу ерекшеліктерімен салыстыра отырып талданды. Ата буын өкілдері мен жас буын өкілдерінің сөзі фонетика-просодикалық деңгейі сөзсаптамдық деңгей тұрғысынан қарастырылды. Нәтижесінде 70 жылдардан бері қарай туған қазақтілділердің ауызша тілінде көбіне жазба тіл нормасы сақталғандығы, сөзді қалай жазылса, солай айтатындығы, 2000 жылдан бері қарай туған ұрпақтың сөйлеу тілінде тіпті қазақ тілінің нормасына жат жаңа құбылыстар пайда болып жатқандығы байқалды. Тілдегі бұндай өзгерістер дәстүрлі грамматикалық жүйеге, тілдік білімі жоғары деңгейде дамыған тіл тұтынушыларының сөзсаптам дағдысына сәйкес келмейтіндігі көрсетіліп, қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптамасының өзгергендігі, ұлттық, дәстүрлі сипатынан ажырағаны туралы айтылады.

Тірек сөздер: қазақ тілі, ұлттық әдеби тіл нормалары, фонетика, орфоэпия, мемлекеттік тіл.

К.Кудеринова^{1*}, А.Фазылжанова¹

¹Институт языкознания имени А.Байтұрсынова, Алматы, Казахстан
*e-mail: kuderinova_70@mail.ru

НАЦИОНАЛЬНАЯ И СОВРЕМЕННАЯ ОРФОЭПИЧЕСКАЯ НОРМА КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В статье сравниваются фонетико-орфоэпические особенности современного и традиционного словообразования казахского языка. Для этого была организована командировка в Шалкарский район Актюбинской области, Аральский район Кызылординской области, Зайсанский район Восточно-Казахстанской области, где проживал единый Казах, были записаны неспешные выступления старших казахов, проанализированы особенности речи казахской молодежи 2000 года рождения и граждан Казахстана 70-х годов рождения. Фонетико-просодический уровень речи представителей старшего поколения и молодого поколения рассматривался с точки зрения созсаптамского уровня. В результате, начиная с 70-х годов в устном языке казахов в основном соблюдались нормы письменности, как пишется, так и произносится слово, а с 2000 года в речи родившихся поколений появляются новые явления, чуждые даже нормам казахского языка. Такие изменения в языке не соответствуют традиционной грамматической системе, словообразовательным навыкам потребителей языка с высоким уровнем языкового образования, говорят об изменении традиционной лексики казахского языка, отрыве от традиционной, национальной.

Ключевые слова: казахский язык, нормы национального литературного языка, фонетика, орфоэпия, государственный язык.

К.Кудеринова^{1*}, А.Фазилжанова¹

¹A.Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: kuderinova_70@mail.ru

NATIONAL AND MODERN ORTHOEPIC NORM OF THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract. The article compares phonetic and orthoepic features of modern and traditional word formation of the Kazakh language. For this purpose, a business trip was organized to the Shalkar district of the Aktobe region, the Aral district of the Kyzylorda region, the Zaisan district of the East Kazakhstan region, where a single Kazakh lived, unhurried speeches of senior Kazakhs were recorded, the speech features of Kazakh youth born in 2000 and citizens of Kazakhstan born in the 70s were analyzed. The phonetic-prosodic level of speech of the representatives of the older generation and the younger generation was considered from the point of view of the Socaptam level. As a result, since the 70s, the Kazakh oral language has mostly observed the norms of writing, both writing and pronouncing the word, and since 2000, new phenomena have appeared in the speech of the born generations, alien even to the norms of the Kazakh language. Such changes in the language do not correspond to the traditional grammatical system, word-formation skills of consumers of the language with a high level of language education, speak of a change in the traditional vocabulary of the Kazakh language, separation from the traditional, national.

Keywords: Kazakh language, norms of national literary language, phonetics, orthography, state language.

Кіріспе

Тілдік жағдаяттың дәстүрлі сөзсаптамға әсері. Тілдік жағдаят дәстүрлі сөзсаптамның сақталу/сақталмауына, жаңғыру/ жаңғырмауына, жетілу/жетілмеуіне әсер етіп қана қоймай, оның бар болуының, тіл иелменінің күнделікті коммуникациясында қолданылуының бірден-бір негізі болып табылады. Дегенмен бұл әсер тікелей жүзеге аспайтыны, басқаша айтсақ, тіл иелмені сөзсаптамның дәстүрлі сипатта болуы мен оның сапасы және тілдік жағдаят арасында тікелей корреляция болмайды. Сырт қарағанда КСРО кезеңіндегі тілдік жағдаятта қазақтілділердің сөзсаптамы дәстүрлі белгілерінен ажыраған күйде, ал тәуелсіздік кезеңдегі тілдік жағдаятта дәстүрлі сөзсаптам иелерінің саны артуы тиіс көрінеді. Шын мәнінде, тілтанушы ғалымдар жағдайдың керісінше екенін айтып, мәселе көтеріп жүр: кеңестік кезеңдегі тіл иелменінің сөзсаптамы бүгінгі тәуелсіздік кезеңдегілердің сөзсаптамынан әлдеқайда дұрыс, нормаға сай, дәстүрлі сипаты қанық болғаны анықталып отыр. Мұның бірнеше себебі бар:

- Кеңестік кезеңде қазақтілділердің басым бөлігі локалды түрде ауылдарда шоғарланды, ауылдағы автохтонды тіл иелмендеріне импортталған тілдің әсері қалалардағыдай күшті болмады;

- Кеңестік кезеңдегі тілдік жағдаят адамзаттың кітаптан қол үзбеген дәуірінде қалыптасты. Бұл дәуірде қоғамдық сананың бірегейленуіне әсер ететін басты фактор кітап, әсіресе көркем әдебиет түріндегі ақпарат құралы болды, оның үстіне кеңестік идеологияның мықты насихатшысы ретінде халықтан шыққан жазушылар ерекше мәртебе алды, олардың туындылары халыққа түсінікті тілде, демек ұлттық сөзсаптам бойынша жазылып, кеңінен тарап отырды;

- Алайда тәуелсіздік алғаннан кейін саяси, экономикалық, зияткерлік элита импортталған тіл иелмендеріне айналып, ана тілдерінен қол үзіп қалған қала қазақтарынан құралды, орыс тілінің қызметі инерция принципі бойынша әлсіреген жоқ;

- Әсіресе қала қазақтарының отбасыларында тілдік трансмиссия әлсіреді, ата ұрпақ ұлттық тілде дәстүрлі сөзсаптамға сәйкес сөйлегенмен, аға ұрпақ мүлде сөйлемеді, ал жас ұрпақтың ана тіліндегі сөзсаптамды әбден калькаланған немесе өзгеріске ұшыраған күйде. Сонымен бірге 2010 жылдан, яғни гаджеттердің, іт-техника мен компьютерлік технологияның жетілген түрі шыға бастағаннан бері дүниеге келген ұрпақ табиғи тілдік ортасы, этникалық тіл иелері (орыстар мен ағылшындар) жоқ болса да, орыс және ағылшын тілінде тіл сындырып жатыр. Осындай жаһандық коммуникация құралдары арқылы ақпарат тарату базасы күшті тілдердің бейконтакттілі жолмен өз аясын кеңейту, олардың виртуалды кеңістіктегі үстемдігінің әсері және мектептегі білім беру саясатының Қазақстанда біраз жыл қазақ-орыс-ағылшын үштілділік (2008) негізде жүргізілу салдарынан, тағы басқа да сырты фактор әсерінен автохтонды тіл иелмендерінің жас ұрпағы арасында жартыкеш тілділік (полуязычие) көп кездеседі.

- Тәуелсіздік ішкі миграция үдерісін күшейтті, қазақтардың жаппай қалалануына мүмкіндік берді. Бұл үдерістер қоғам өмірінің түрлі саласында мемлекеттік тілдің қолданыс арналарының ашылуы кезеңіне тұспа-тұс келді. Жаңа құбылыстар мен реалийлерге өз тілінде атау беру, лезде таратуды қажет ететін сан салалы ақпарат легін игеру үшін орыстанған қала қазақтары мен ана тілінде көбінде тұрмыстық деңгейде, ары кетсе кітаби тілдің бір стилінде ғана жетік сөйлейтін дала қазақтары үшін оңайға түскен жоқ. Сондықтан көп жағдайда импортталған тіл ресурстарына, ұлттық тілдің ішкі заңдылықтарына сай игерілмеген аудармаға, кеңестік кезеңде қалыптасқан калька арқылы жаңаны игеру әдістеріне арқасүйеушілік басымдық алып кетті. Ана тілінің ішкі ресурсы арқылы жаңартпалар жасау үрдісі іске қосылғанмен, ол тіл иелмендері арасында жаппай сипат алуына біраз уақыт қажет болды. Сөйтіп, сөзсаптам өзгерді, ұлттық, дәстүрлі сипатынан ажырады.

Материал және әдістер

Қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптамды қандай еді, жоғарыдағыдай тілдік жағдаяттың кесірінен қазір қандай күйге түсті деген үлкен сауалға тілдің дыбыстық, орфоэпиялық деңгейлеріне салыстырмалы талдау жасау арқылы жауап іздеуге тырысамыз. Ол үшін Ақтөбе облысы Шалқар ауданы, Қызылорда облысы Арал ауданы, Шығыс Қазақстан облысы Зайсан ауданында тұратын 70-85 жас аралығындағы, орыс тілінде сөйлей алмайтын қариялармен жүргізілген және 2000 жылдан бермен қарай туған 17-22 жас аралығындағы әртүрлі мамандықта оқитын студенттер мен оқымайтын жастардан алынған сұхбат материалдары әртүрлі көлемде пайдаланылды.

Әдебиетке шолу

Мақалада қазақ тілінің нормаларына қатысты түрлі әдебиеттер қарастырылды: Н.Уәли, К. Күдерінова, А.Фазылжанова және т.б., сонымен қатар қазақ тілінің анықтағышына шолу жасалды.

Нәтижелер және талқылау

Фонетикалық деңгейге тоқталсақ. Сөздің дыбыстық жағы, просодиясы мен орфоэпиясы ойды жарыққа шығаруда өте маңызды коммуникативтік қызмет атқарады. Сөздің фонетикалық жағы, ғасырлар бойы қалыптасқан орфоэпиялық нормасы бұзылса, бүкіл сөздің коммуникативтік сапасы нашарлайды.

Ал қазақ тілінің басты фонетикалық заңдылығы – үндесім заңы (сингармонизм) (Уәли және т.б., 2005). Бұл заңдылыққа сәйкес, сөз түбірі мен оған қосылған жұрнақ, жалғанған жалғау, не бірыңғай жуан, не бірыңғай жіңішке болып үндеседі (*бала+лар, бөле-лер, қора+лар, төбе+лер*). Тіл үндесімі деп аталатын бұл заңдылық, қазақ тілінің негізгі заңы, тілдің ауызша және жазба формаларына ортақ. Сингармонизм заңының екінші түрі – ерін үндесімі, бұл – бірінші буындағы <о, ө, ұ, ү> ерін дауыстылардың әсерінен екінші-үшінші буындағы <ы, і, е> езуліктердің еріндікке айналып, ұқсап,

жуықтап айтылуы. Ерін үндесімі қазақ тілінде тек ауызша тілге тән (жұлдызды – [julduzdu], күнге – [küngö]) (Күдерінова, 2014 а: 124-132).

Бұдан басқа дауыстылар орфоэпиясына қатысты ықшамдалу құбылысы, яғни дауысты дыбыстың түсіріліп, сусып, көмескі айтылуы және қосылып, селбеспелі айтылуы қазақ орфоэпиясындағы дәстүрлі нормалар. Сондай-ақ тіркес жігінде дауыссыздар үйлесімі, әсіресе ұяңдану бағытындағы үйлесімі қазақ тілінің дәстүрлі нормасы болып табылады. Әсіресе <к, к, п> қатаң дауыссыздары дауыстылармен не үнді, ұяң дыбыстармен қатар келгенде, ұяңдап, [ғ, г, б] дыбыс варианттарына айналады. Сол сияқты **б** дыбысы да екі дауыстының, үнді мен дауыстының арасында келгенде, босаң, екі еріннің сәл жуысуы арқылы айтылады, бірақ **б** әрпі жазылады. Бұл – орыс тіліндегі ерін-тіс жуысуы арқылы жасалатын **в** фонемасы емес, түрік тіліндегі ерін-ерін жуысуы арқылы жасалатын жұмсақ **б** вариациясы. Мысалы: *ебедейсіз – evedeyсіз, сабақ – савақ, қабаған – қаваған, абай бол – авай бол, әбігер болу – әвігер волу, тәрбие – тәрвиіе, табақ – тавақ, жаз бойы – жаз войу* (Күдерінова, 2016 б.).

ш, с дыбыстарының алдынан келген *п* фонемасы да «жұмсарып», екі еріннің жуысуы арқылы *п* мен *ф*-ның аралығында айтылады: *тентсе – тешсе, қапса – қапса, көпшік – көпшүк, тапсыр – ташсыр, тәпсір – тәфсір, топса – тофса*.

ш, с дыбыстарының алдында *к, қ* дыбыстары жұмсарып, өзінің негізгі, яғни *қор, қала, тапқыр, көк, тек* деген сияқты сөздерді айтқандағы реңкінен айнып, жуысыңқы айтылады. Мысалы: *ақша – ахша, ақ шаңқан – ахшаңқан, ақ шағала – ахшағала, бақшаң-бақшаң ету – бахшаң-бахшаң ету, көк шәлі – көкхшәлі, көксеу – көкхсөу* (Күдерінова, 2005: 35).

п фонемасы өзінен кейін айтылған дауысты не үнділердің әсерінен босаң *б* вариациясына айналады: *дөп-дөңгелек – дөб-дөңгөлөк, көпбұрыш – көббұрұш*.

Бұл нормалар қазақ тілінің ауызша сөйлеу жүйесіндегі негізгі әрі басты заңдылықтар (Уәли, 2008).

Қазақ тілі 20 ғасыр басына дейін ауызша дамып, жетілгеніне байланысты жазу мен оқуға қарағанда, тыңдау мен айтуға бағытталған тіл болғандықтан сөздің айтылу нормасы, сөз просодиясы өте маңызға ие. Егер орфоэпиялық заңдылықтар сақталмаса, бұзыла бастаса, сөздің коммуникативтік әлеуеті бұзылып, айтылар ой тыңдаушысына жетпейді, сөздің мазмұны ашылмайды.

Иссапарға барған аудандардағы қариялардың сөйлеу тілінен біз жоғарыдағы орфоэпиялық нормалардың жарқын үлгісін көрдік. Күнделікті радио-телехабарлардан, теле жұлдыздар мен әртістерден, әншілерден, дәріс, семинарлардан, интернеттегі сөздерден ести алмайтын, тіпті ұмыта бастаған қазақ ұлтының дәстүрлі дыбыстық сөйлеу нормасын тауып, қауыштық. Сұхбаттар құлаққа өте жағымды, көңілге қонымды шығып отырды. Өйткені бұл сұхбаттарда қазақ тілі ауызша жүйесінің үлкен құрсауы – үндесім заңы - тілдегі дауысты дыбыстардың билігімен сөздің бүтіндей үндесіп, не жуан, не жіңішке немесе жуан еріндік реңкпен, не жіңішке еріндік реңкпен бір әуенмен айтылуы, дауыссыздардың ассимиляциясы айнытпай көрінді.

Алайда қазіргі 70 жылдардан бермен қарай туған қазақтілділердің ауызша тілінде көбіне жазба тіл нормасы сақталады. Сөз қалай жазылса, солай айтылады. Ал 2000 жылдан бермен қарай туған ұрпақтың сөйлеу тілінде тіпті қазақ тілінің нормасына жат жаңа құбылыстар пайда болып жатыр. Мысалы, сұхбат алған жастардың тілінде ашық дауыстыларды қысаң етіп айту жаппай етек алғаны байқалды: *ниге (неге), себебі (себебі), сүйлегісі (сөйлегісі), узекті (өзекті), уте (өте), урушиша (орысша), уз кизегінде (өз кезегінде), ұлт жанашыры (ұлт жанашыры), уткендей (өткендей)* деген ашық буынның қысаң айтылуы, қысаң буынның тым қысаң айтылуы әсіресе қыз балалардың тілінде жиі кездесті. Бұл – орыс тілінің әсері дейін десек, бірыңғай қазақы ортада өскен, күнделікті сөйлеу тілі қазақ тілі деп көрсеткен, қазақ мектебін бітірген жастардың тіліне орыс тілінің әсері бола қоймауы мүмкін. Бірақ, дегенмен де, орыс тілінің жаңғырық әсері болуы кәдік.

Бұдан өзге дауыссыздардың, әсіресе қатаң, тоғысыңқы, тіл алды <t> фонемасының жіңішке вариациясы <e> дауысты дыбысымен қатар келгенде пайда болғаны байқалды. Мысалы: *t'ерең (терең), у'те (өтө), құрметт'еу (құрметтеу), мект'ептер (мектептер), мәрт'ебе (мәртебе), көт'ереді (көтөрөді)*.

Ерін үндестігі еш қай студенттің тілінен естілмеді. Бұл қазақ тілінен ерін үндестігі бірте-бірте өшіп бара жатыр дегенді білдіреді. Болашақта мүлде болмайтынын болжай аламыз.

Дауыссыз дыбыстарға қатысты үйлесімнен гөрі дыбыстардың, кейде буынның қысқаруы байқалды: *келед(i), тырысам(ын), ед(i), көтеред(i), қайт(ада)тан, ойлайм(ын), қа(л)ған, ке(л)ген, аша(ал)май, берем(ін)*. Бұл ағылшын тілінің әсері деп ойлаймыз.

Студент жастардың тіліндегі теріс үдерістердің бірі <ң> фонемасын [н] дыбысы етіп айту жиі, мысалы, *сөздін (сөздің), жана (жаңа), жанағы (жаңағы)*.

Шылаулардың айтылуы морфологиялық ерекшелік болса, оны фонетикалық ерекшелікке қостық, себебі олардың алдыңғы, өзі шыланған сөзбен үндеспей тұруы барлық сөйлеушілердің тіліне тән болды: *білеміз да, көреміз да*.

Сонымен, екі ұрпақтың тіліндегі фонетикалық құбылыстар арнайы талдау жасамай-ақ көрініп тұрған үлкен айырмашылықтардан тұрады.

Қазіргі vs. дәстүрлі сөйлеу үлгілерінің просодикасы мен интонациясы. Дәстүрлі және қазіргі сөзсаптам үлгілерінің просодикасы мен интонациясы *аудиторлық бағалау* әдісі негізінде талданды. Инструменталдық әдістер бола тұра, перцепциялық негіздегі әдіске артықшылық берудің екі себебі бар, біріншісі зерттеудің алғашқы кезеңімен байланысты: инструменталдық әдістермен зерттеу келесі кезеңіге жоспарланды, екіншісі тыңдарман қабылдауындағы екі сөз үлгісінің айырмашылығын құлақшалым (слуховое восприятие) арқылы анықтау көзделді. Аудиторлық талдауға алынған ауызша сөз үлгісі екі бағыттағы просодика-интонациялық сипаты бойынша талданды:

1) *формалды көрсеткіштер*: дикция, артикуляциялық айқындық, дыбыстау, сөз ағымының тұтастығы, сөзді, дауысты басқара білу қабілеті.

Мұндағы «сөз ағымының тұтастығы» уәжсіз паузасы жоқ бірқалыпты, байсалды ырғақ пен ұзын сөйленімдерді шоғырландыратын интонацияның үйлесімінен тұрады, ол сөзге табиғи сипат береді. «Сөзді, дауысты басқара білу қабілетіне» тембр ойнақылығы, үннің құлаққа жағымдылығы, дауыс қаттылығының ойнақылығы (тыңдаушының ыңғайына қарай дауысты қатты не бәсең шығара алу), дауыс құбылмалылығы (дауыс жиілігін өзгерте алу), дауыс күші (дыбыстау кернеулігі немесе керісінше дыбыстау босандығы), дауыстың экспрессиялылығы (эмоциялық бояуы, мәнерлілігі) жатады.

2) *сөз сапасы көрсеткіштері*, олар сөйлерменнің сөйлеу мәдениетінен хабар береді, әрі коммуникацияның сәтті өтуін қамтамасыз етеді: сөз дұрыстығы, дәлдігі, тазалығы, логикалылығы, байлығы, мәнерлілігі, орындылығы, тиімділігі мен нормалылығы.

Мұндағы «сөз дұрыстығына» инвариант интонемаларды дұрыс қолдану, «сөз дәлдігіне» айтылған ақпаратқа, тыңдарман көңіл-күйіне қарай просодика-интонациялық амалдарды тиімді пайдалану, «сөз мәнерлілігіне» сөздің интонациялық безендірілуі, интонациялық алуантүрлілігі, интонациялық құрылымдардың центрін ерекшелеу, сөз ағымына сауатты мүшелу жатады. Дауыстың өзі де мәнерлі бола алады, оны әдетте «жұмсақ, жылы, сыңғырлаған, бойды алатын» деп сипаттайды. «Сөз орындылығы» сөздің қарым-қатынас жағдайы мен міндетіне, айтылып отырған ақпаратқа, таңдалған сөз жанры мен стиліне, автор мен адресаттың жеке ерекшеліктеріне қатысты шама болып табылады. «Сөз тиімділігіне» аудиториямен қатынас орнату дағдысы, сөйлермен дітін жеткізуші құралдардың қуаты мен энергиясы, еліктеу мен имитация сияқты психологиялық механизмдерді қолдана білу қабілеті жатады. «Сөз нормалылығы» жалпыға ортақ просодика-интонациялық безендіру үлгілерін қолдануды білдіреді. Тілдік қауымдастықта норма объективті түрде БАҚ, массмедиа, радио, теледидар арқылы насихатталып, орнығады, тіл жүйесімен тікелей бйланысты болып табылады. «Сөз тазалығы» бөгде тіл просодика-интонациялық құрал, элементтерінің, акценттің болмауын, хезитациялық

паузалардың аздығын, «сөз логикалылығы» ойды бірізді, аргументті жеткізуді, «сөз түсініктілігі» ең алдымен сөзді тыңдарман қабылдауына қарай ұйымдастыра алу, сөйлерменнің үнемі өз тыңдарманының еркіне жығылып, соған ыңғайлы формаларды қолдануын көрсетеді, сөз түсінікті болу үшін дикция мен дыбыстау да ерекше қызмет атқарады.

Сонымен аудиторлық талдауда екі сөз үлгісі:

- дұрыс, сапалы, әсерлі, орынды, сауатты сияқты т.б. оң бағаны білдіретін «жоғары» (таңбасы «+»);

- оң бағаға жақындау, бірақ олардың қарама-қарсы теріс мәнінен алшақ «орташа» (таңбасы «±»);

- оң бағаға қарама-қарсы бұрыс, сапасы төмен, әсерсіз, орынсыз, сауатты емес сияқты т.б. теріс мәнді білдіретін «төмен» (таңбасы «-») белгілер арқылы бағаланды.

1-кесте – Аудиторлық талдау

Сөздің просодика-интонациялық сипаты	Дәстүрлі сөзсаптам	Қазіргі сөзсаптам
Ауызша сөздің формалды көрсеткіштері		
Дикция	±	±
Артикуляциялық айқындық	+	-
Дыбыстау	+	±
Сөз ағымының тұтастығы	+	+
Сөзді, дауысты басқара білу қабілеті	+	±
Ауызша сөз сапасының көрсеткіштері		
Сөз дұрыстығы	+	+
Дәлдігі	+	±
Тазалығы	+	-
Логикалылығы	+	+
Байлығы	+	±
Мәнерлілігі	+	+
Орындылығы	+	-
Тиімділігі	+	±
Нормалылығы	+	+

Қорыта айтқанда, аудиторлық талдау дәстүрлі сөзсаптам үлгісі құлақшалымға жағымды, әсерлі, оның формалды белгілері мен сапасы жоғары екенін көрсетті. Тек дикцияға қатысты бағалау «орташа» мән иеленді, бұл сөзі тәжірибеге алынған сөйлермендердің арнайы тілтанымдық немесе журналистік білім иелері еместігінен болуы мүмкін. Ал қазіргі сөзсаптам үлгісіне алынған жастар ауызша сөзінде просодика мен интонацияның интеллектуалдық (тілдік) қызметіне қатысты параметрлер «жоғары» және «орташа» мәндермен бағаланса, эмоционалдық (сөйлеу, прагматикалық) қызметіне қатысты параметрлер «орташа» не «төмен» мәндерден көрінді. Демек қазіргі қазақтілді жастар тіл нормаларын білгенімен, аудиторияға әсерлі сөйлеу, сөз прагматикасын ұйымдастыру, тыңдарманын ойлау, жағдаятқа қарай дігіне жету үшін дауыс құралдарын құбылту сияқты тілдік-коммуникативтік дағдыларды игермеген болса керек. Сонымен бірге импортталған тілдің әсері мен калькалану үдерісінің де ықпалы бар екені анық.

Қорытынды

Зерттеу барысында тұңғыш рет қазақтың дәстүрлі және қазіргі сөзсаптам нормаларының айырмашылықтарын талдауға тырыстық. Талдау барысында мынадай қорытындыларға келдік. Еліміздегі тәуелсіздік жылдары ішкі миграция үдерісіне жол ашты, қазақ халқының жаппай қалалануына (урбанизация) мүмкіндік берді. Бұл үдерістер қоғам өмірінің түрлі салаларында мемлекеттік тілдің қолданыс арналарының ашылуы кезеңіне тұспа-тұс келді. Жаңа құбылыстар мен реалийлерге өз тілінде атау беру, лезде таратуды қажет ететін сан салалы ақпарат легін игеру үшін орыстанған қала қазақтары мен ана тілінде көбінде тұрмыстық деңгейде, ары кетсе кітаби тілдің бір стилінде ғана жетік сөйлейтін дала қазақтары үшін оңайға түскен жоқ. Сондықтан көп жағдайда импортталған тілдің ресурстарына, ұлттық тілдің ішкі заңдылықтарына сай игерілмеген аудармаға, кеңестік кезеңде қалыптасқан калька арқылы жаңаны игеру әдістеріне арқасүйеушілік басымдық алып кетті. Ана тілінің ішкі ресурстары арқылы жаңартпалар жасау үрдісі іске қосылғанмен, ол тіл иелмендері арасында жаппай сипат алуына біраз уақыт қажет болды. Сөйтіп, сөзсаптам өзгерді, ұлттық, дәстүрлі сипатынан ажырады.

Қазақ тілі сөзсаптамындағы өзгерістер еліміздегі қазақ тіліне баламалы тіл – орыс тілінің ұғымдары мен грамматикалық құрылымын қазақ тіліне көшіріп қолданудан және қазақ тілін төмен деңгейде білушілердің саны көп болуына байланысты олардың нормаланып кетуінен қалыптасты.

Қазақ тілі сөзсаптаманың өзгерісі, тілдің грамматикалық жүйесі тікелей мәдениетке, қоғамдағы материалдық-рухани құндылықтарға тәуелді болады. Жаңа сөз, жаңа ұғым, жаңа түсінік тілден жаңа құрылымдар талап етеді.

Тілдің дамуы немесе дәстүрлі нормадан өзгеру құбылысы сол тілді өз деңгейінде білмейтін адамдар тобының көп болуы себебінен де туындайды.

Қоғамда, әлемдік кеңістікте ауызша тілден жазба тілдің рөлінің артуы – ауызша сөзсаптамның бұзылуына немесе әлсіреуіне себеп болатын негізгі факторлардың бірі.

Тіл білімінде тілдің грамматикалық жүйесі ең баяу өзгертін тіл деңгейі саналады. Ондаған ғасырмен өлшенеді. Қазақ тілінің грамматикалық жүйесінде соңғы жүз жыл ішінде пайда болған өзгерістер қазақ ұлтының ойлау жүйесіндегі аса күрделі трансформацияның болғанын дәлелдейді.

Тұрақты оралымдармен сөйлеу, мағынаны астарлап беру, сөздерді төгіліп тұратын өлең сияқты ұйқаспен тізу, аз сөзге көп мағына телу – қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптамына тән нормалар. Бұл ерекшеліктер ата буынның тілінде көп кездесті. Жастар тілі керісінше қасаң, жұтаң, өзге тілден енген сөздер араласқан, сезімнен гөрі нақтылыққа бағытталған (ал қазақ қоғамында сөзден ләззат алу, рахаттану, әңгіме тыңдау мәдениеті болған). Бетпе бет сөйлесуден гөрі онлайн сөйлесу жиірек орын алатын қоғамда бұлай сөйлеу қалыпты әрі ыңғайлы болып қалды. Бүгінгі жастар қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптамын танымайды және іздемейді.

*Мақала «BR0855530 - Қазақ тілінің лингвомәдени сөздігі: этносемантикалық талдау» атты гранттық жоба негізінде жазылды. Қажетті материалды жинап, жүйелеуді авторлар бірлесіп атқарды.

Әдебиеттер

Уәлиұлы Н. (2008) Орыс тілінің тұрманы түгел // Ана тілі. – № 9. – 28 ақпан, 2008.

Уәли Н., Күдерінова Қ., Фазылжанова А. (2005) Қазақ тілінің орфоэпиялық анықтағышы. – Алматы: Арыс, 2005. – 200 б.

Күдерінова Қ. (2014) Қазақ жазуының теориялық негіздері. – Алматы: Елтаным, 2014. – 124-132 бб.

Kuderinova K. (2016) Çağdaş kazak dilinde telaffuz sorunlar // Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. Bahar/Spring 2016, – 113-129.

Күдерінова Қ. (2005) Дыбыстар орфоэпиясы // «Қазақ тілінің орфоэпиялық анықтағышы», – Алматы: 2005. – 35 б.

References

Ualiuly N. (2008) Orys tilinin turmany tugel // Ana tili. – № 9. – 28 ақпан, 2008. [Ualiuly N. The whole life of the Russian language // Ana tili. – № 9. - February 28, 2008.] (in Kazakh)

Uali N., Kuderinova K., Fazylzhanova A. (2005) Qazaq tilinin orfojepijalyk anyktagyshy. – Алматы: Arys, 2005. – 200 б. [Uali N., Kuderinova K., Fazylzhanova A. Orthoepic determinant of the Kazakh language. - Almaty: Arys, 2005 – 200 p.] (in Kazakh)

Kuderinova K. (2014) Qazaq zhazuynyn teorijalyk negizderi. – Алматы: Eltanym, 2014. – 124-132 bb. [Kuderinova K. Theoretical foundations of Kazakh writing. - Almaty: Eltanym, 2014. - pp. 124-132.] (in Kazakh)

Kuderinova K. (2016) Çağdaş kazak dilinde telaffuz sorunlar // Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. Bahar/Spring 2016, – 113-129. [Kuderinova K. Problems of pronunciation in the contemporary Kazakh language // Journal of Turkic World Language and Literature. Spring/Spring 2016, – 113-129.] (in Turkish)

Kuderinova K. (2005) Dybystar orfojepijasy // «Qazaq tilinin orfojepijalyk anyktagyshy, – Алматы: 2005. – 35 б. [Kuderinova K. Orthoepy of sounds // Orthoepic determinant of the Kazakh language, - Almaty: 2005. – 3] (in Kazakh)

О. Қабадайы¹, М.С. Садықова^{2*}

¹Ахи Евран университеті Кыршехир, Түркия

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: m.serikqyzy@tilbilimi.kz

ҚАЗІРГІ ЖӘНЕ ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ СӨЗСАПТАМЫ: САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

(лексика-фразеологиялық деңгей бойынша)

Аннотация. Мақалада қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптаманың ерекшеліктері, олардың лексика-фразеологиясындағы өзгерісі қарастырылады. Біз бұл мақаламызда қазақтың дәстүрлі сөйлеу жүйесі мен қазіргі қазақ тілінің сөйлеу жүйесін лексика-фразеологиялық деңгейде салыстыра отырып, тіліміздегі өзгерістерді көрсетуді мақсат еттік. Қоғамның дамуымен бірге дамып, бірге өзгертін тілдің лексика-фразеологиялық деңгейінде екі сөзсаптамда жер мен көктей айырмашылық бар. Бірыңғай қазақи ортада қоныстанған жасы үлкен адамдардың тілі 2000 жылдан бері туған қазақ азаматтарының сөйлеу ерекшеліктерімен салыстыра отырып талданды. Нәтижесінде жас буынның ауызша тілінде көбіне жазба тіл нормасы сақталғандығы, сөзді қалай жазылса, солай айтатындығы, тіпті қазақ тілінің нормасына жат жаңа құбылыстар пайда болып жатқандығы байқалды. Тұрақты оралымдармен сөйлеу, мағынаны астарлап беру, сөздерді төгіліп тұратын өлең сияқты ұйқаспен тізу, аз сөзге көп мағына телу – қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптамасына тән нормалар. Бұл ерекшеліктер ата буынның тілінде көп кездесті. Жастар тілі керісінше қасаң, жұтаң, өзге тілден енген сөздер араласқан, сезімнен гөрі нақтылыққа бағытталған. Сондай-ақ жастар тілі мүлде қасаң тартып, қысқа қайырылатын сөздер мен тіркестерге ауысып, қысқа да нұсқа сөйлейтін ұрпақ тілінде мәнерлілік азайып келе жатқандығы жан-жақты қарастырылды. Тілдегі бұндай өзгерістер дәстүрлі грамматикалық жүйеге, тілдік білімі жоғары деңгейде дамыған тіл тұтынушыларының сөзсаптам дағдысына сәйкес келмейтіндігі көрсетіліп, қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптаманың өзгергендігі, ұлттық, дәстүрлі сипатынан ажырағаны туралы айтылады.

Тірек сөздер: қазақ тілі, ұлттық әдеби тіл нормалары, сөзсаптам, лексика-фразеологиялық деңгей, дәстүрлі сөз.

О. Қабадайы¹, М.С. Садықова^{2*}

¹Университет Ахи Евран, Кыршехир, Турция

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

*e-mail: m.serikqyzy@tilbilimi.kz

СОВРЕМЕННАЯ И ТРАДИЦИОННАЯ КАЗАХСКАЯ РЕЧЬ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

(по лексико-фразеологическому уровню)

Аннотация. В статье рассматриваются особенности традиционной лексики казахского языка, их изменения в лексико-фразеологическом слое. Язык пожилых людей, живущих в единой казахской среде, был проанализирован в сравнении с речевыми характеристиками граждан Казахстана, родившихся с 2000 года. На лексико-фразеологическом уровне языка, развивающегося вместе с развитием общества и меняющегося вместе, в двух словообразованиях есть большое различие. В результате было отмечено, что в устной речи подрастающего поколения часто соблюдается норма

письменной речи, слово произносится так, как оно написано, и даже возникают новые явления, чуждые норме казахского языка. Речь с постоянными оборотами, подчеркивание смысла, сонное перечисление слов как разлитых стихотворений, вкладывание большого значения в меньшее слово – нормы, характерные для традиционной лексики казахского языка. Эти особенности встречались у пожилых людей в большом количестве. Язык молодежи, напротив, смешивается с другими словами, направленными на ясность, а не на чувство. Также было подробно рассмотрено, что язык молодых людей становится все более сложным, переходя на короткие слова и фразы, а выразительность языка поколения, которое говорит коротко и лаконично, уменьшается. Показано, что такие изменения в языке не соответствуют традиционной грамматической системе, речевым навыкам языковых потребителей с высоким уровнем языкового образования, и указывают на то, что традиционная речь казахского языка изменилась, отделилась от национального и традиционного характера.

Ключевые слова: казахский язык, нормы национального литературного языка, лексика, лексико-фразеологический уровень, традиционная речь.

O. Kabadaiy¹, M. S. Sadykova^{2*}

¹Ahi Evran University, Kirshehir, Turkey;

²Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: m.serikqyzy@tilbilimi.kz

MODERN AND TRADITIONAL KAZAKH SPEECH: COMPARATIVE ANALYSIS (according to the lexico-phraseological level)

Abstract. The article discusses the features of the traditional vocabulary of the Kazakh language, their changes in vocabulary and phraseology. The language of older people living in a single Kazakh environment has been analyzed in comparison with the speech characteristics of Kazakh citizens born since 2000. As a result, it was noted that in the oral language of the younger generation, the norm of written language is often observed, the word is pronounced as it is written, and even new phenomena are emerging that are alien to the norm of the Kazakh language. It was also considered in detail that the language of young people is becoming increasingly difficult, changing to short words and phrases, and the expressiveness of the language of the generation that speaks in a short and concise manner is decreasing. It is shown that such changes in the language do not correspond to the traditional grammatical system, the speech skills of language consumers with a high level of language education, and indicate that the traditional speech of the Kazakh language has changed, separated from the national and traditional character.

Keywords: Kazakh language, norms of the national literary language, vocabulary, vocabulary and phraseological level, traditional speech.

Кіріспе

Біз бұл мақаламызда қазақтың дәстүрлі сөйлеу жүйесі мен қазіргі қазақ тілінің сөйлеу жүйесін лексика-фразеологиялық деңгейде салыстыра отырып, тіліміздегі өзгерістерді көрсетуді мақсат еттік.

Қоғамның дамуымен бірге дамып, бірге өзгереді тілдің лексика-фразеологиялық деңгейінде екі сөзсаптамда жер мен көктей айырмашылық бар.

Тілдің сөздік құрамының толығы, кейбір актив сөздердің пассив сөздер қатарына, ал кейбір пассив сөздердің уақыт өте келе актив сөздер қатарына қосылуы, жаңа сөздердің жасалуы, дамуы, тіпті кейбір ескірген сөздердің одан шығып қалуы – тіл атаулыға тән жалпы заңдылық. Тілде ұлттың белгілі бір кезеңдегі салт-дәстүрі, ұлттық болмысы,

элеуметтік санасы, тұрмыстық ерекшеліктері көрініс табатыны белгілі. Қоғам дамуы барысында адамның мінезі, айналысатын кәсібі, жейтін тамағына дейін өзгереді. Ал мұндай өзгерістер ойдың өзгеруіне, ойдың өзгеруі тілдің өзгеруіне әкеп соғады. Қазіргі заман ғылым мен технологияның қарыштап дамып, өте жоғары деңгейге жеткен шағы болғандықтан, адам өмірін жеңілдететін көптеген жаңа заттар, мамандықтар пайда болып, солардың әрқайсысына қатысты жаңа сөздер дүниеге келуде. Ал біз қолданбайтын сөздер тілдік қорымыздан шығып қалып жатыр.

Қоғамда болып жатқан өзгерістер алдымен тілге енеді, артынша ұлттық сананың өзгеруіне алып келеді. Төменде студенттердің жазған мақаласынан алынған қате құрылымдарды көрсеттік. *Адам баласының тарихында 70 миллиардтаған жандар дүниеге келіп, олардың басым көпшілігі қара басынан аса алмай өмір кешті.* Көптік жалғауын жалғаудың да өзіндік ережесі бар. *Халықтар, он екі адамдар, он кітаптар, жиырма екі сиырлар, отыз екі тістер* сияқты құрылымдар да қазіргі тілімізде өте жиі кездеседі. Көптік жалғаудың сан есімге тән аффикске жатпайтыны әркімге белгілі. Сан есім тіркескен зат есімге қазақ тілінде көптік жалғау жалғанбайды, өйткені заттың көптік мәні сан есімнен көрінеді. *Тіл жайлы жазған мына бір сөздері үлкен ой-толғаныс әрі қобалжу тугызады.* Дәстүрлі қазақ сөзсаптамасында *көңіліне қобалжу кіру, көңіліне қобалжу салу* деп қолданылады. *Қазақ тілінің салаларын терең зерттеп әртүрлі салаларда аз ғана ғылымға арнаған ғұмырында құнды еңбектер жазды; Биыл 150 жылдығы республика ғана емес, әлемдік деңгейде атап өтіліп жатырған Алаш орда жетекшісінің «халық жауы» деп жабылған айыбы өзі өмірден өткеннен кейін 51 жылдан соң ақтала сала, терең философияға толы еңбектері біртіндеп жарыққа шыға бастады.* Бұл сөйлем тындарманның миына салмақ салып, жалықтырып жібереді. Бұндай сөйлемдер де қазіргі сөзсаптамада өте жиі кездеседі. Ал ұлттық сөзсаптаманымыз бойынша қазақ қысқа сөйлеуге тырысқан. Бұндай шеберлік қазақтың дәстүрлі сөзсаптаманың басты ерекшеліктерінің бірі. Аз сөзбен көп мағына бере алу, ойындағы нәрсені тәптіштеп түсіндірмей, бергі жағын ғана айтып, қалғанын тындарманның/оқырманның танымына қалдыру қазақтың ұлттық мінезінің ерекшелігі.

Р. Сыздық: «Тіл қолданысындағы қателерді көрсету үшін олардың дұрыс болуға тиісті базасын тану қажет, тілдік жүйені, ол жүйеге сай қалыптасқан нормаларды айқындап алу шарт», – екенін айтады. Сол себепті қазақтың дәстүрлі сөйлеу нормасы қандай болды, уақыт өте келе қандай өзгерістерге ұшырады деген сұрақтарға жауап іздеу үшін бірыңғай қазақи ортада қоныстанған жасы үлкен адамдардың тілі 2000 жылдан бері туған қазақ азаматтарының сөйлеу ерекшеліктерімен салыстырдық.

Материал және әдістер

Тақырыпты зерттеуде талдау, жинақтау әдістері және көрнекті ғалымдар ұстанымдарына сүйене отырып, тиісті ғылыми қорытындыға қол жеткізу көзделді.

Тарих толқынында тіліміз алуан түрлі сыртқы, ішкі факторлардың әсеріне ұшырап, сөз саптамасы, яғни ойды жарыққа шығарудың грамматикалық, стильдік, этикалық нормасы өзге тілдердің әсеріне шалдыққан, орыс тілінің грамматикалық жүйесі мен сөйлеу стилі араласқан, сана тұшынып қабылдай алмайтын өзінің дәстүрлі сөйлеу нормасынан қол үзіп бара жатқан, «жасанды қазақ тілі», «аударма қазақ тіліне» айналып келеді. Қазіргі қазақтың өзінің дәстүрлі шешендігінен айырылып қалуының бір себебі, біздің ойымызша, жазба тілдің арқасы немесе кесірі. Ал қазақтың жазба тіліне, әсіресе аударма тілі және өзге тілдің сөзсаптамасы әсер етті. Аз сөзділіктің көпсөзділікке айналуы орыс тілімен етене араласқан кезеңнен бастау алатындығын Қ. Күдерінова өз еңбектерінде айтып жүр.

Осы күні, А. Байтұрсынұлы айтқандай, ойын ойлаған қалпында, қиялын меңзеген түрінде, көңілдің түйгенін түйген күйінде тілмен айтып, басқаларға айтпай білдіре алатын адам азайды. Ойды осылай жеткізе алғанда ғана тіл шама қадырынша жарайды.

Сонда ғана тілдің басты міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанша, қиялдың меңзеуін меңзегенше, көңілдің түюін түйгенінше айтуға жарау жүзеге асар еді.

Айналамыздағы адамдардың сөз қолданысынан жағымды, жағымсыз, этикалық, эстетикалық, зияткерлік, психологиялық, т.б. бағалау категориялары көрінеді. Яғни, ұлтқа тән тілдік, мәдени, танымдық, аксиологиялық категориялардың барлығы сөйлеушінің сөзінен, ниетінен, діттемінен көрініп тұрады. Ердің құнын екі ауыз сөзбен шешкен халқымыз ежелден сөз өнерін, сөздің құдіреті мен киесін аса жоғары бағалап, адамның сөзіне қарап оның қандай екенін таныған. Кез келген адам ойын өзгеге дұрыс, тиянақты, анық жеткізуге тырысады. Сол үшін сөйлер сөзін адресаттың біліміне, ұлтына, әлеуметтік дәрежесіне қарай түрліше жеткізеді. Сөзі неғұрлым жинақы, анық, әуезді, таза болса, соғұрлым ол сөз тыңдалады, тыңдарманға жетеді, тыңдарманын жалықтырмайды.

«Сөздің асыл болуы ұнауымен. Сөз көңілге сипат жағының көркемдігімен, сөз мағына жағының күштілігімен жағады. Сөз көркемдігі әуезінің әдемілігі мен кестесінің келісті болуынан табылады» – дейді А. Байтұрсынұлы.

Байқап отырғанымыздай, біздің сөйлеуіміздегі ерекшеліктер, дәстүрлі сөз саптауымыз, тіліміздегі ұлттық колоридтер туралы айтқанда *аз сөзділік, әуездің әдемілігі, тауып сөйлеу, өткірлік, сөз төркіні айқын, дәлме-дәл мағына береді, сөздер мен тіркестер құрылымында белгілі бір әуен-ырғақпен ерекшеленеді, өз шаруасын жете түсіндіреді, көңілге сипат жағының көркемдігі, мағына жағының күштілігі* сынды тіркестерді естиміз. Демек, қазақ осылай сөйлеген, дәстүрлі қазақ сөз саптамы осындай болған.

Соның нәтижесінде жастар қашанда жаңалыққа, түрлі өзгерістерге, ерекше стильге ұмтылады. Жастардың бойындағы жаңашылдықтың көріністерін тек қана олардың киім киісінен, шаш үлгісінен, өзін-өзі ұстауынан ғана емес, сонымен қоса сөйлеу тілінен де байқаймыз. Осы көріністер арқылы жастардың таным түсінігі мен жалпы қоғамның тынысын біле аламыз. Мысалы, 17-32 жас аралығындағы жастардан еркін тақырыпта алынған сұхбаттағы сөйлеу машығынан бірер мысал келтірейік: *«Қазір біз платформа жасаймыз. Ол платформа білім саласындағы услугаларды автоматтандырады. Білім орталығынан направление алады. Ата-аналар e-gov арқылы кезекке тұра алады (сұхбат беруші 1997 жылы туған, қазақтілді, жоғары білімді). «Физиканы таңдап балл алып алдық та, одан кейін әрі қарай физикаға келетін мамандықтарды, содан кейін қарадық та уже, ЕНТ-ны тапсырып болғаннан кейін. Осы web саласына, енді IT бітіргеннен кейін біраз салаға кетуге болады, програмист боласың ба, басқа аналитик боласың ба, көп салалар бар, мен сол web саласына кеткем. Содан бері web програмист болып жұмыс істеп келе жатырмын. Сайтта жұмыс істеп жатырмын. Ата-ана мен бала-бақшалардың арасында тікелей қарым-қатынас болмайды, барлығы онлайн, сайт арқылы істеледі»* (сұхбат беруші 1990 ж. т., қазақ тілді). *«Мектеп кезінде үздік оқушылардың қатарында болдым, ал универде... тоже былай үздіктер қатарында болдым. Өзім қазір программированием айналысам, веб разработка (сұхбат беруші 1996 ж.т., қазақ тілді). Жастар тілінде жаңа терминдер көп, сонымен бірге орыс тілінің сөздері аралас жүруі бүгінгі қазақ жастарының қалыпты сөзсаптамы болып отыр.*

Әдебиетке шолу

Жас буын өкілдерінің тілінде кездесетін тағы бір ерекшелік сөздерді қысқартып айту. Мұны әсіресе кісі есіміне қатысты жиі қолданады, мысалы есімі *Нұрлан* болса – *Нурик*, *Назерке* болса – *Наз* деп қолдану. *Универ* сөзі соған мысал. Бұның тағы бір себебі жастар арасында кірме сөздерді сол тілдегідей дыбыстау белең алуда, университет сөзін де ағылшын тіліндегідей дыбыстап ауызекі сөйлеуде *универ* дейді. Қазір тілімізге еніп жатқан сөздердің көпшілігі ағылшын тілінен енген сөздер және ол сөздер түпнұсқадағы жазылуы мен айтылуы бойынша еніп жатыр. Оған тағы бір мысал: *«Осындай вакансия бар екен, именно call центрге деді (сұхбат беруші 1997 жылғы, қазақ тілді). Call центр* сөзі

осы күні тілімізге орныққан тіркестердің бірі. Тілімізде сөздерді ағылшын тіліндегідей дыбыстау ғана емес, ағылшын тіліндегідей жазу да кездесіп жүр.

Ал жасы үлкен адамдардың сөйлеуінде өз кезеңінің ерекшеліктері көрінді және тілінде үйреншікті лексика ретінде айтылатын, ал біздерге түсініксіз көптеген сөздерді естідік. Мысалы, *тәрте, кетпен, тезек, иінағаш, қазандық, көтерем боп қалу, бесік құда* деген сияқты 300-ге жуық көне сөздер мен тіркестерді жазып алып, мағынасын сұрап отырдық. Бұл сөздердің кейбіреуі Қазақстан лексикографиясына жаңадан ілігіп отыр.

Қоғам өмірінде болып жатқан өзгерістер тілге әсер етіп отырады. Әсіресе оның лексикасы өзгеріске неғұрлым бейім, неғұрлым сезімтал келеді. Тіл адамның барлық жұмыс саласындағы іс-әрекетімен түгелдей байланысты болғандықтан, сөздік құрам қоғам өмірінде не бар соны дереу және тікелей көрсетіп отырады (Қалиев, Болғанбаев, 2006).

Қарыштап дамып жатқан замандағы қоғамда болып жатқан түрлі өзгерістер, ақпараттар ағымы, әлеуметтік желілер, медиа кеңістіктің өркендеуі адамдар арасындағы тілдік қарым-қатынастың әлсіреуіне әкелді. Асықпай отырып, от басы, ошақ қасында айтылатын әңгіме азайды. Бұндай өзгерістер дәстүрлі сөзсаптамаға өз әсерін тигізді.

Мысалы, жасы үлкен кісілер қазақтың дәстүрлі сөзсаптамасына сай *біз* деп сөйлеу, *кішігірім мақала жазатынымыз бар, бұл жаман атаңның бойында не қауқар қалды дейсің, сендер, жастар, жақсырақ білесіңдер ғой* деп өзінің жетістіктерін кішірейте көрсету, өзін тыңдарманынан төмендете көрсету сынды ерекшеліктері кездессе, жастар тілінде керісінше *мен сүйттім, мен үздік болдым, мен мықты болған соң жұмысқа алды* деп сөйлеу жиі кездеседі екен. Жастардың индивидуалдылыққа, өзіндік пікір мен көзқарасқа ұмтылатыны, өзінің жеке көзқарасын өзгелерге де танытуға, иландыруға тырысатындығы байқалады. Қазіргі қазақ жастары алдыңғы буынға қарағанда креативтілік пен жеке ойлау қасиеті басым болғандықтан, өзгенің пікіріне, ұстанымы мен көзқарасына, қоғамдық ортақ қағида мен ережелерге мойынсына бермейді. Сұхбат барысында жастардың *мен жақсы оқыдым, мен үздік студент болдым, мен жақсы жұмыс істеген соң..., мен ойлаймын* деп, *мен* сөзін өте жиі қолданатынын байқадық. Ал үлкен кісілердің тілінде керісінше *біздің ойымызша, біз туған өлкеде, біздің жақтың адамы, мақала жазатынымыз бар* деп сөйлеу жиі кездескен. Өйткені қазақтың дәстүрлі сөзсаптамасында өзінен үлкен адамға «*сен*» деп сөйлемеген, көпшілік ортада, үлкен кісілердің алдында өзі жайлы айтқанда «*мен*» демей «*біз*» деген. Халқымыздың бұндай ерекшелігін ХІХ ғасыр соңында қазақтар арасында болып, қазақ тілін жетік меңгерген, қазақ мәдениетімен етене таныс болған түркітанушы, Санкт-Петербург университетінің профессоры П.М. Мелиоранский өзінің 1894 жылы жарық көрген «Краткая грамматика казак-киргизского языка» атты еңбегінде атап өтеді: «Қырғыздар (қазақтар) тыңдаушысына құрмет көрсеткендіктен, сыйлағандықтан өзі жайлы айтқанда «*мен*» деудің орнына «*біз*» сөзін жиі қолданады» (Мелиоранский, 2011: 47). Осындай пікірді Н. Ильминский де айтады (Ильминский, 1860: 25). А. Байтұрсынұлы: «Сыпайылап сөйлегенде сөйлеуші өзін «*мен*» деудің орнына «*біз*» дейді, «*сен*» деудің орнына «*сіз*» дейді, бөгде кісіні «*ол*» деудің орнына «*о кісі*» (*ол кісі*) дейді (Байтұрсынұлы, 1927: 144), деп көрсеткен. Сонда халқымыз көпшілік ортада «*мен, мен*» деп сөйлеуді әдепсіздікке балаған. Егде жастағы кісілердің тілінде өзі жайлы айтқанда *біз* есімдігін жиі пайдаланса, бүгінгі қазақ жастары «*мен*» деп сөйлегенді норма санайды.

Нәтижелер және талқылау

Тоқсан ауыз сөздің мәнін тобықтай түйінмен аңғартатын фразеологизмдер, образды оралымдар – ұлттық тілдің мақтанышы. Ана тіліміз фразеологизмге өте бай. Тұрақты тіркестер бүтін тұрған тілдік материал ретінде пайдалануға оңтайлы және өзіндік бейнелілік, экспрессивті-эмоциялық қасиеттермен тілге оралымды болып отырады.

Сұхбат барысында тұрақты сөз тіркестерін пайдалану жастарда мүлде кездеспесе, жасы үлкен кісілердің тілінде жиі кездесті. Мысалы, сұхбаттасқан жасы үлкен

қариялардың тілінде екі сөзінің бірі тұрақты оралымдар болып отырды десек, артық айтқан болмаймыз. Респонденттер бұны әдейі, мақсатты түрде қолданайын демеді де, дағдылы сөз қолданысы осы болды. Мысалы, *адам шеті үзілмеу* (адам көп жиналу, келу), *бір қора* (өте көп), *көзімдей көріп жүр* (естелік болсын), *сексеннің сеңгіріне келу* (сексен жасқа толу), *тұз-дәмін тату* (шындығында, бұл тіркес *дәм-тұзын тату* болу керек еді, алайда сөйлеуші *тұз-дәмін татып* деп инверсия тәсілі арқылы үстеме мағына, өзгеше рең беруге тырысты. Өмірдің тәтті күндерінен гөрі тұщы күндерін көбірек көргендігін осы бір ғана тіркестің аясына сыйдырды деп ойлаймыз); аталы, баталы сөздер (мағыналы, мәнді, орынды сөздер), маңдай тер, табан ет (адал еңбек), жасарын жасадым, асарымды асадым (көп өмір сүрдім), ұрпағымен мың жасад(ы) (атақты болды), өлім аузында (жағдайы мүшкіл), темірден түйін түйетін (шебер, қолынан көп іс келетін адам), үдере көшті (жаппай көшу), бұру келу (басқа жолмен жүру), 17 үй (17 отбасы), «осы қалай, осы қалай деген» (таңдаулы), «құры жоқ», тегін емес адамдар (ерекше қасиеті бар, дарынды, талантты адамдар), сәлем беру («көбіне жасы үлкен кісімен немесе алыстан келген кісімен амандық-саулық сұрасып, арнайылап үйіне бару, әңгімелесу), төбесіне бұлт ойнайды (ерекше қабілеті, қасиеті білінеді), елінде тұру (бірыңғай отырған бір рулы елді айтқаны), құн алу (өтіп кеткен қарызын алу), ұлтанды ел (бір қауым ел), аяқжетер жер (алыс емес), аяқ жолын көру (көзі аздап көреді), елдің аузына түсіп жүрген кез (енді, енді танымал бола бастаған кезі) деген сияқты тіркестер сөйлеушілердің әр сөйлемінде кездесті. Бұл тіркестерді бүгінде оқыған, қызметі бар, жасы үлкен белді қоғам мүшелерінің де сөзінен таба алмаймыз.

Мысалдардағы *аталы сөз, үдере көшу* тұрақты қолданыстарының компоненттерінің арасына сөйлеуші сыналап сөз қосып, *аталы, баталы сөз, үдере бері қарай көшу* деп түрлендірген. Бұндай құбылыс фразеологизмдегі дистант құбылысы деп аталады және ол тілімізде бұрыннан бар құбылыс. *Табан ет, маңдай тер, жасарын жасау, асарын асау, ұрпағымен мың жасау, өлім аузы, жанын алу, темірден түйін тую* сияқты фразеологизмдер сөйлеушінің сөзіне эмоционалдық реңк бере отырып, тыңдарманын одан әрі ынтықтыра түседі. Фразеологизмдер тілдік қарым-қатынаста ойдың нәрін арттырып, эмоционалдық бояуын күшейтіп, оның әрі мейлінше бейнелі, мәнерлі жеткізілуіне қызмет етеді.

Ауызекі сөйлеу стилінде адамдар дайын сөздермен дайындықсыз сөйлейді, фразеологиялық тіркестер айтушының аузына жиі оралады, сондықтан дайын тілдік единица ретінде қолданылады. Бірақ қазіргі қоғамда жүзбе жүз тілдесуден гөрі экранның арғы жағында отырып, әлемнің кез келген бұрышындағы адаммен тілдесу жиі әрі оңай болды. Ал ғаламторда әдеби тілдің нормаларын сақтап отырып сөйлесу мүмкін еместігі түсінікті. Ғаламтор тілі тез әрі жылдам қарым-қатынасқа қолайлы тіл. Сондықтан болар қазіргі жастар тілінде фразеологиялық тіркестерді қолдану мүлде кездеспейді десе де болады. Бір бірімен хат алысу барысында түрлі смайликтерді қолдану, алдын ала жасалған дайын шаблондарды пайдалану, дайын бейнероликтерді жібере салу, уақыттың тапшылығы, ақпараттардың сәт сайын толассыз келіп жатуы, қоғамның қарыштап тез дамып жатуы адамның ойлау қабілетін төмендетіп, тілінің қасаң, қысқа, жұтаң тіл болуына алып келуде. Қазіргі жазба әдеби тілдің қатталған беттерінде қалып бара жатқан фразеологизмдерді бүгінгі ұрпақ тілінен жиі ұшырату қиын. Қазіргі қазақ ұлтының /жастарының/ ойы терең болғанымен тілі жұтаң. Ал жастар тілі мүлде қасаң тартып, қысқа қайырылатын сөздер мен тіркестерге ауысуда. Өмір ағыны дәуір екпінінің әсерінен асығыс, қысқа да нұсқа сөйлейтін ұрпақ тілінде мәнерлілік азайып келеді. “Сөзі мірдің оғындай”, “тілінің майын тамызып”, “өткір тілді” шешен сөйлейтіндер бұрынғының қазағы болып елестейтіндей (Смағұлова, 2010).

Қорытынды

Қазақ тілі сөзсаптамасындағы кейбір өзгерістер Қазақстанда қазақ тіліне баламалы тіл – орыс тілінің ұғымдары мен грамматикалық құрылымын қазақ тіліне көшіріп қолданудан

және қазақ тілін төмен деңгейде білушілердің саны көп болуына байланысты олардың нормаланып кетуінен қалыптасты.

Қазақ тілі сөзсаптамының өзгерісі, тілдің грамматикалық жүйесі тікелей мәдениетке, қоғамдағы материалдық-рухани құндылықтарға тәуелді болады. Жаңа сөз, жаңа ұғым, жаңа түсінік тілден жаңа құрылымдар талап етеді.

Тілдің дамуы немесе дәстүрлі нормадан өзгеру құбылысы сол тілді өз деңгейінде білмейтін адамдар тобының көп болуы себебінен де туындайды.

Қоғамда, әлемдік кеңістікте ауызша тілден жазба тілдің рөлінің артуы – ауызша сөзсаптамның бұзылуына немесе әлсіреуіне себеп болатын негізгі факторлардың бірі.

Тіл білімінде тілдің грамматикалық жүйесі ең баяу өзгертін тіл деңгейі саналады. Ондаған ғасырмен өлшенеді. Қазақ тілінің грамматикалық жүйесінде соңғы жүз жыл ішінде пайда болған өзгерістер қазақ ұлтының ойлау жүйесіндегі аса күрделі трансформацияның болғанын дәлелдейді.

Толып жатқан себептердің әсерінен тілде, әсіресе, сөйлеу тілінде, өзгерістер, жаңартулар болып жатады. Қолданыла келіп, олардың кейбірі мағыналық жүк, стильдік қызмет бөліседі. Немесе экспрессиялық рең алып, тілдің сөз байлығын молайтып, орамдылығын арттыра түседі. Алайда даму, өзгеру тәрізді заңды құбылыстың шылауында жүрген жөнсіз жаңарту, орынсыз өзгертуден тіл қолданысымыз құлан-таза дей аламыз ба? Ауызекі тіл – «полигон». Небір өзгеріс, жаңғыртудың кіндігі алдымен заңдыларының әдебиленуі де, заңсыздарының дағдыға айналып, тіл шұбарланып, ала-құла із тастауы да ықтимал. Бұл – жалпыға белгілі қағида (Уәли, 1982).

Сөзге қонақ берген қазақта сөз әдебі бірінші орында болған. Ал ұлттық әдеп нормаларынан қалыптасқан қазақы сөйлеу әдебі ұлттық таным мәдениетімен, яғни когнитивті мазмұнмен, ұлттық мінез, ұлттық болмыспен астасып жататын күрделі дүние.

М. Қашқари «Әдеп басы – тіл» дейді. Көркем сөйлеу арқылы көркем мінез қалыптасады. Әрбір жеке тұлға сөзді мәнерлеп сөйлеп, келістіріп айтып, сөз әдебін сақтап, сөзді мәдениетті түрде қолдана білсе, әдеби тілдің деңгейі де соғұрлым биік болмақ. Ана тілі шұбарланса ой көмескіленеді, мәдениет ақсайды, ұлттық болмыс әлсірейді.

«Сөздің асыл болуы ұнауымен. Сөз көңілге сипат жағының көркемдігімен, сөз мағына жағының күштілігімен жағады. Сөз көркемдігі әуезінің әдемілігі мен кестесінің келісті болуынан табылады (Байтұрсынұлы, 1927). Ұлттық сөйлеуіміздегі ерекшеліктер, дәстүрлі сөз саптауымыз, тіліміздегі ұлттық колориттер туралы айтқанда *аз сөзділік, әуездің әдемілігі, тауып сөйлеу, өткірлік, сөз төркіні айқын, дәлме-дәл мағына береді, сөздер мен тіркестер құрылымында белгілі бір әуен-ырғақпен ерекшеленеді, өз шаруасын жете түсіндіреді, көңілге сипат жағының көркемдігі, мағына жағының күштілігі* сынды тіркестерді естиміз. Демек, қазақ осылай сөйлеген, дәстүрлі қазақ сөз саптамы осындай болған. Ал тұрақты оралымдармен сөйлеу, мағынаны астарлап беру, сөздерді төгіліп тұратын өлең сияқты ұйқаспен тізу, аз сөзге көп мағына телу – қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптамына тән нормалар. Бұл ерекшеліктер ата буынның тілінде көп кездесті. Жастар тілі керісінше қасаң, жұтаң, өзге тілден енген сөздер араласқан, сезімнен гөрі нақтылыққа бағытталған (ал қазақ қоғамында сөзден ләззат алу, рахаттану, әңгіме тыңдау мәдениеті болған). Бетпе бет сөйлесуден гөрі онлайн сөйлесу жиірек орын алатын қоғамда бұлай сөйлеу қалыпты әрі ыңғайлы болып қалды. Бүгінгі жастар қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптамның танымайды және іздемейді.

Әдебиеттер

Есқали Т. (2017) Заманауи жастардың ерекшелігі қандай?
https://massaget.kz/okushyilarga/jogargyi_syinyip/47891/, 02.09.2017 ж.

Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. (2006) Қазіргі қазақ тілінің лексикалогиясы мен фразеологиясы. – Алматы, 2006 ж. – 258 б.

- Мелиоранский М. (2011) Краткая грамматика казак-киргизского языка. – Москва, 2011 г. – 87 с.
- Ильминский Н. (1860) Материалы к изучению киргизского наречия. – Казань, 1860 г. – 206 с.
- Байтұрсынұлы А. (1927) «Тіл-құрал». Сөйлем жүйесі мен түрлері. – Қызылорда: Қазақ мемлекеттік баспасы, 1927 ж. – 72 б.
- Смағұлова Г. (2010) Мағыналас фразеолгизмдер сөздігі. – Алматы: «Елтаным» баспасы, 2010 ж. – 252 б.
- Уәли Н. (1982) Тіл заңдылығы мен сөз сыры. «Қазақ әдебиеті» газеті, 1982 жыл 22 қазан.

References

- Esqali T. (2017) Zamanauı jastardyn ereksheligi qandai? [What is the peculiarity of modern youth?] https://massaget.kz/okushyilarga/jogargyi_syinyip/47891/, 02.09.2017 j. (in Kazakh)
- Qaliev G., Bolganbaev A. (2006) Qazirgi qazaq tilinin leksikalogiasy men frazeologiasy [Lexicology and phraseology of the modern Kazakh language] – Almaty, 2006 – 258 b. (in Kazakh)
- Melioranski M. (2011) Kratkaia gramatika kazak-kirgizskogo iazyka [A brief grammar of the Kazakh-Kyrgyz language]. – Moskva, 2011 g. – 87 s. (in Russian)
- Iminski N. (1860) Materialy k izucheniu kirgizskogo narechia [Materials for the study of the Kyrgyz dialect]. – Kazan, 1860 g. – 206 s. (in Russian)
- Ahmet Baitursynuly (1927) «Til-qural». Soilem juiesi men turleri ["Language is a tool." System and types of offers]. – Qyzylorda: Qazaq memlekettik baspasy, 1927 j. – 72 b. (in Kazakh)
- Smagulova G. (2010) Magynalas frazeolgizmder sozdigi [Dictionary of semantic phraseological units]. – Almaty: «Eltanym» baspasy, 2010 j. – 252 b. (in Kazakh)
- Uali N. (16982) Til zandylygy men soz syry [The legality of language and the mystery of the word]. «Qazaq adebieti» gazeti, 1982 jyl 22 qazan. (in Kazakh)

B. Momynova*

A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: momynova_b@mail.ru

ON THE ORIGIN, FUNCTION AND DIFFICULTIES IN SPELLING PARTICLES

Abstract. The article discusses the origin of auxiliary words and their division into lexical-semantic groups based on the meanings belonging to these words. It also discusses the role of spelling principles in writing auxiliary words; thus, the article focuses on the spelling of auxiliary words. In this respect, it is mentioned about the difficulties in spelling certain auxiliary words, despite the established spelling norms.

The author refers to the fundamental works of renowned Turkologists in the field of grammar, and supports his arguments with examples taken from modern dictionaries on orthography. Evolutionary changes in a number of auxiliary words are highlighted.

The main purpose of the article is a comprehensive analysis of auxiliary words and syllables, identifying problems associated with the spelling of these linguistic units and providing ways to solve them. Therefore, when writing the article, the author provides References to the fundamental works of famous Turkic scholars published in the field of grammar on each statement, relies on dictionary materials and argues his opinion.

By describing the historical background of auxiliary names as auxiliary words and determining their grammatical and lexical meanings, their function in the language has been described. An overview of the differences between conjunctions in Kazakh linguistics and Turkology has also been shown, using examples where the lexical and grammatical characteristics of conjunctions are expressed at different levels depending on the context.

Key words: grammar, spelling, writing practice, pronoun, parts of speech, affixes, desemantization, conjunctions, ending, samples (model) of writing.

Б. Момынова*

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

*e-mail: momynova_b@mail.ru

ДЕМЕУЛІК ШЫЛАУЛАРДЫҢ ТЕГІ, МАҒЫНАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ ЖӘНЕ ЖАЗЫЛУЫ

Аннотация. Қазақ тіліндегі сөздер семантикалық және морфологиялық белгілеріне қарай, атаушы сөздер, көмекші сөздер және одағай сөздер деген үш топқа бөлінеді. Мақалада аталған сөздердің ішінде көмекші сөздердің лексикалық, грамматикалық ерекшелігіне тоқталудан басталып, орфографиядағы, жазу үлгісіндегі кейбір өзгерістер мен қиындықтардың пайда болуы себептерін болжауға, дәлелдеуге арналады.

Мақалада көмекші сөздердің шығу тегі, сондай сөздердің қатарына жататын шылауларды лексика-семантикалық топтарға бөлуде мағынаның қызметіне сүйенетіні, шылаулардың эволюциялық дамуы және емле түзу принциптері мен көмекші сөздердің жазылуы сөз болады. Графикалық жағынан бөлек, бірге жазылатын шылаулардың, сондай-ақ демеулік шылаулардың жазылуында кездесетін кейбір қиындықтар сөз болады.

Мақаланың негізгі мақсаты көмекші сөздер мен шылауларды жан-жақты талдау келе, аталған тілдік бірліктердің емлесіне қатысты мәселелерді анықтау және шешу

жолдарын ұсыну. Сол себепті мақаланы жазу барысында автор әр тұжырымға қатысты грамматика саласы бойынша жарық көрген белгілі түрколог-ғалымдардың іргелі еңбектеріне сілтеме беріп, сөздіктердің материалдарына сүйеніп, пікірін дәйектейді.

Көмекші сөздердің қатарына жататын көмекші есімдердің тарихи негізін сипаттап, грамматикалық және лексикалық мағыналарын анықтау арқылы тілдегі қызметі сипатталды. Сондай-ақ шылаулардың қазақ тіл біліміндегі және түркітанудағы ерттеулеріне шолу жасала отырып, шылаулардың мәнмәтіне байланысты лексикалық және грамматикалық сипаттарының әртүрлі деңгейде көрініс табатыны мысалдар негізінде көрсетілді.

Тірек сөздер: грамматика, жазу, жазу тәжірибесі, шылаулар, сөз табы, қосымша, десемантикалану, жалғау, жазу үлгісі.

*Мақала OR11465483 «Мемлекеттік тілді латынграфикалы ұлттық әліпбиге көшіруді қамтамасыз ететін жаңартылған нормативтік сөздіктер мен академиялық басылымдар сериясын әзірлеу» атты Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің 2021-2022 жылдарға арналған ғылыми және ғылыми-техникалық жобаларды БНҚ бағдарламасы бойынша жазылды.

Б. Момынова*

Институт языкознания имени А.Байтурсынулы, Алматы, Казахстан

*e-mail: momynova_b@mail.ru

О ПРОИСХОЖДЕНИИ, О ФУНКЦИИ И О ТРУДНОСТЯХ В ПРАВОПИСАНИИ МЕСТОИМЕНИИ

Аннотация. По семантическим и морфологическим признакам слова в казахском языке подразделяются на три группы: именительные слова, вспомогательные слова и союзные слова. Среди перечисленных в статье слов следует остановиться на лексических, грамматических особенностях слов-помощников, которые посвящены прогнозированию, аргументации причин возникновения некоторых изменений и затруднений в орфографии, письменной форме.

В статье обсуждается о происхождении вспомогательных слов, а также о том, как они опираются на функции смысла при делении слов-помощников на лексико-семантические группы, эволюционном развитии вспомогательных слов и принципах правописания и правописания слов-помощников. В графическом отношении речь идет о некоторых трудностях, с которыми приходится сталкиваться при написании слитно записываемых шуршаний, а также спонсируемых шуршаний.

Основной целью статьи является всесторонний анализ вспомогательных слов и слогов, выявление проблем, связанных с правописанием указанных языковых единиц и предоставление путей их решения. Поэтому при написании статьи автор дает ссылки на фундаментальные труды известных ученых-тюркологов, опубликованные в области грамматики по каждому высказыванию, опирается на материалы словарей и аргументирует свое мнение.

Описана деятельность в языке путем описания исторической основы вспомогательных имен, относящихся к числу вспомогательных слов, определения грамматических и лексических значений. Также был проведен обзор устоев шылалау в казахском языкознании и тюркологии, на примерах было показано, что лексические и грамматические свойства шылалау в зависимости от контекста проявляются на разных уровнях.

Ключевые слова: грамматика, письмо, практика письма, местоимение, части речи, аффиксы, десемантизация, окончание, образцы (модель) письма.

Introduction

Auxiliary words in the Kazakh language are divided into two parts: a) auxiliary names; b) auxiliary verbs.

One of the reasons for the emergence of auxiliary words from the independent world is created by scholars as a shift in emphasis, including semantic emphasis. The transition of words to grammatical activity results from the grammatical development of independent words which have only an abstract-grammatical meaning, they cannot express a concept, but, they cannot be excluded from the series of words. Here it is important to first properly understand and comprehend this property of conjunctions.

Among auxiliary words, conjunctions have a special place because none of the nouns or auxiliary words go in a row, so why not, there are words like after. For example: I didn't even say therefore. Depending on these functions, conjunctions denote the number of words and have abstract and generalised meanings. B. B. Vinogradov explains that the lexical meaning of such words is equal to the grammatical meaning enclosed between the word and the morpheme, and the process of loss of independence of the lexical meaning of nominative words is variously designated by national scholars as grammaticalization (M. Orazov), desemantization (A. Iskakov), grammaticalization (R. Amir).

All scientists studying the Turkic language consider it an auxiliary word. None of them makes it one of the apps. The question of the lexical meaning of such words is considered one of the controversial in linguistics. The presence of such duality was influenced not by the level of development of linguistics, but, on the contrary, by the meaning of auxiliary words, the inner nature of the meaning of the word. The nature of auxiliary words is gradually revealed in studies written after the October Revolution, here we can name several outstanding scientists who worked in the field of grammar: V. A. Gordlevsky, N.K.Dmitriev, A. N.Kononova, N.A.Baskakova, A. Iskakova, Sh. Shaabdurakhmanova, F. Zeynalov, M. I. Kydyrov, R. Amirov, N. Oralbayeva, Y.E.Mamanov, etc.

Materials and methods

This article aimed to show that grammatical changes in the modern Kazakh language, development, progress in Kazakh linguistics, and creation of new judgments have an impact on grammatical categories and the course of different morphological processes. In determining whether phonetic, lexical, grammatical, and orthographic active processes contribute to the activation of various processes in the common language and whether differences in spelling cause semantic changes existing in a particular group of words, the study was conducted using methods of systematization of problems, data collection, reasoning, prediction, situation assessment, and linguistic analysis.

Literature review

They pronounce particles, which are expanded to concretise the meanings of words and sentences, to give them an additional questioning, reinforcing, limiting, predicative, uncensored semantic background. Particles do not have their concrete lexical meaning, they extend to give full meaning to words, and sometimes sentences with different abstract (grammatical) meanings, made up of related words, will not have the part of speech of words: only (only that), because (but), would (better), - could (maybe).

Particles have influenced the formation of a certain conception of these features. So, the Turkologist I. Giganov, in his 'grammar' published in 1801, treats separately auxiliary words and classifies them into simple and compound. He starts from the fact that prepositions in Russian correspond to postpositions in Tatar, simply adds suffixes like case endings and syllable join to auxiliary words. And contrasting compound auxiliary words introduce words like before, forward, backward, other, backward, closer, farther, as. These words and adjectival sentences have a Russian equivalent. In A. Trojansky's textbook, published just after I. Giganov's Grammar, auxiliary words also have a special place. He calls 'postpositions', without mentioning

auxiliary words as postwords, and gives the definition: 'Postpositions are parts of indeclinable nouns that stand under them, pronouns and reasons, and govern their cases'. A. Trojanski introduces conjunctions, cases with auxiliary names and some word-formation suffixes into the field of this term (Orazov, 1997: 17-23). Depending on the peculiarities of the lexical meanings of the verbs subordinating the group, the word is expressed in different semantic relations: 1. in combination with indefinite verbs and some nouns it denotes the purpose of the case: came to read; 2. in combination with nouns and personal pronouns it denotes the purpose: got for you.

In the 1954 work of Begaliev and N. Sauranbayev, the conjunctive words include: very, even, may be, as, for, only, always, like, for, every, let, not because, words that enter into a union with another word and take on the meaning: adverbial auxiliary, connective auxiliary, auxiliary, amplifying auxiliary, narrative auxiliary, determinative auxiliary. Including subordinating words: for, before, about, though, in general, after, to and etc. This grouping is presented in the book "Modern Kazakh language" of 1954 (Balakaev, Iskakov, 1954). Particles by meaning: 1. particles within the meaning of the query (-would, -will). They, after the words in the narrative activity, sometimes getting up in the middle of a complex narrative, add to them an interrogative meaning: Have you come? Did you say? Did you write? 2. - what, -is, -are meaning, when it comes to particles, the pronoun is displayed in the main interface, after the questionnaire: What about Omar? 3. the particles expressing the meaning of desire, wish, and diminution mean by desire or wish only after the narration (from the verb): sit down, take it, show it. These conjunctions are written together with the word. 4. Particles - after all, also by desire, diminution, etc. are sometimes used to clarify, and strengthen the truthfulness of the case: I told you yesterday. And containment means only a conjunction: the one, only yesterday, only a friend. 5. strengthening, taste means you-after all; yourself-after all. 6. expresses the mood: dear, cute, etc. 7. Distrust, suspicion mean: he says-even, etc. In a 1967 paper, particles are even designated as modal particles. These particles of appeals welcome and confirm various thoughts expressed by the speaker from the side of meaning. For example, there is something to be happy about. A child after all. - Even a particle means contempt: even a beast also protects its child.

A. Iskakov this unit, preserving the very meaning of the word, depending on the various connectives recorded: the interrogative (if, what, is it), the limiting (only), the reality (in fact) intensifier (very, absolutely, quite), predicative (-maybe), negation (not, no), squeeze (even) is subdivided into (Iskakov, 1991: 7) Word particles cannot bind either words or sentences, such as declensions and participles.

Of the listed conjunctions, it seems that the word is not even, let it seem, and neither the lexical and grammatical meaning nor the separate spelling of conjunctions creates a problem. Because the word is similar (KTTTS, vol. 8, p. 471;9. Dictionary of the Kazakh literary language, vol. 13, Almaty, 2010, p. 502) is denoted by a Conjunction and is written separately from the main word (10 spelling words, 2013). But I must say that joint writing is now beginning to gain momentum, this trend can be traced in various styles of literary language: youth, choristers, book lovers, connoisseurs, storytellers, etc. That is, a joint letter becomes practically acceptable. This is how difficulties in writing arise, variation, violation of formed patterns, and skills, also come into life (writing model). It can be seen that the practice of handwriting sometimes influences the violation of legality, the pattern varies according to the experience of the linguistic collective, especially the writer. We can see from the above examples that the grammatical function of conjunctions, though not changed in meaning, has begun to change in spelling. But it must be remembered that some of these changes also lead to the transition of words from one to another as a process of transformation, whether lexical, grammatical, or functional, takes place. This process is also observed in connection with the writing of other conjunctions.

Results and discussions

Auxiliary names have existed for a long time in Turkic languages and are known to be considered among the auxiliary words. By the property of their transformation they can be classified into two categories: a) auxiliary names with a predominance of grammatical features

(such as conjunctions); b) auxiliary names with a predominance of lexico-grammatical features. The book "Modern Kazakh Language" states: "Several nouns with the concept of volume in the language are often used in auxiliary activities, giving their word a volume meaning, specifying its place, location, vicinity. These words are: received, back, under, top, back, near, among, inside, in front of, wall, against, height". These words have an abstract address meaning and are only clearly understood when the meaning is attached to another noun" (Iskakov, Balakaev, 1954).

In the Kazakh language, auxiliary names are considered among the auxiliary words: Kunanbai tried to hold onto them, but Zhirenshe continued to speak, not following Abai (M. Auezov, P.117). The highlighted words in these sentences are not asked separately, they have a volumetric meaning. In his work, G. Abukhanov, to reveal another property of auxiliary words, gives a definition: "to express the name of an object, or a concept of a subject, full-meaning names are combined with the words of a compound noun, and to refer to names that perform auxiliary functions in a dependent form, as auxiliary names" (Abukhanova, 2005: 106). S. Isaev does not refer auxiliary names to other nouns, but to nouns that have begun to lose their meaning (Isayev, 1993: 46). After all, such auxiliary words are transformed like nouns and enter into relations with other words. For example: in front of the Motherland, in front of the grandfather, behind the house, in front of home, etc. Auxiliary words are first declined and then take case endings, so that these words resemble nouns: 1. Auxiliary names may denote the name of an object; 2. These words are declined as dependent nouns: one of two persons in front, the other behind. Here, in front, behind are not auxiliary, but expendable in the main sense and in the genitive case; 3. But as soon as the meaning of full-valued words has disappeared, so has the former meaning of the name; it is expendable in the spatial or volumetric sense and ceases to be an independent member of the sentence. For instance, the word forward is not put separately, as it is noticed that a word answering the question "what" is needed, and it is put. Also, before the word house, person, etc., when combined with a word meaning specific, it is broken up into a noun, both joined together in a sentence, a part of the sentence (compound) answering the same question appears, and the appropriate adverb is added to this word, according to its function. The auxiliary component of a compound sentence refers to the transforming part. For example: inside the house, from the house, with the house. 4. It has been noticed that some auxiliary nouns are sometimes used as words with full meaning by themselves, although rarely. 5. Auxiliary nouns are always dependent, and a full-valued noun stands before it either in the explicit or in the hidden form of the adverbial participle. When used in implicit form, classificatory and independent pronouns are most often omitted: I am wearing a light waistcoat - I am wearing a light waistcoat; I am wearing a light waistcoat - I am wearing a light waistcoat, the child is wearing a light waistcoat - I am wearing a light waistcoat (but only if this sentence is preceded by one sentence called the child word, the child word is said omitted). In addition, there are several indications that auxiliary names are not like real nouns: 1. Although they are converted into some cases, all auxiliary names do not take all case participles. For example, - forward, ahead, though they are converted into a three-decimal conjunction, they do not take a case conjunction. However, these features do not exclude auxiliary nouns from the group of real nouns. This is the view found in the works of these scientists. But some auxiliaries are modified by the instrumental, genitive, accusative cases, and this is due to regional or adverbial usage features (a person has a heavy, has a light; a person foresaw; a person first, etc.). 2. Nouns have full and exact lexical meanings, they are names of objects (things, phenomena, etc.). And the meaning of auxiliary nouns is neither full nor exact, but depends on something else, independently exact. 3. Nouns are changeable in all common cases (case categories), but auxiliary nouns are changeable only in specific common cases. 4. If nouns change with plural endings, auxiliary nouns do not take plural endings (without front, back, superpositions, etc.). 5. If case endings are attached directly to nouns, then dative, locative, and original cases are directly attached to auxiliary nouns (go forward, go out, stay behind, get out from under, approach, lie under, sit on top, etc.) Such words have grown in or cannot be separated from the

root, so they have become adverbs and thus serve as adverbs of place. The instrumental, genitive and accusative case endings are not directly related, e.g., in front of, not front. 6. Almost all auxiliary words are combined with full nouns, assimilate the word in the genitive case, enter into relations with other words, are formed only on the third side of the possessive case and are added:

Got a house	Got houses
In front of the house	in front of the houses
Before the house	before the houses
Along the house	along the houses
Out front	outside

An auxiliary word cannot be separated from the main words to which it is connected, in which case its meaning would be obscured. In this respect, auxiliary nouns are like adjectives. For if one does not express criticism, colour, type, size of an object, it remains unclear what exactly they mean in an individual person, so there is no criticism where there is no object. There is a similarity in this respect. So, auxiliary nouns are words that are similar not only to nouns, but also to adjectives. The meaning of auxiliary nouns is different: 1. Auxiliary nouns that indicate the location of an object or that something is being acted upon: top, surface, face, head, roof. For example: The end goes to the beginning, then the good comes. 2. Auxiliary nouns showing the surroundings of an object or that an action is performed around something, in an area: near, besides, nearby, in front of, behind, outside, around. There is a deep ravine and a river that runs beside the village (Abai). 3. Auxiliary nouns that denote the inner, intermediate volume, location of a thing or objects: Inside, in the middle, between. 4. Auxiliary nouns expressing the inferior volumetric meaning of a thing or objects: underneath, below. 5. Auxiliary nouns expressing the quantitative meaning of a thing or objects: that side, that side, backside, all. 6. Auxiliary nouns expressing the external dimension of an object: edge, bank, roadside, along the road (1).

Auxiliary names come as part of various phrases and are used in different grammatical meanings. The main function of most of them is to be addressed. In this activity, auxiliary names become the main grammatical figure. Transformations of auxiliary names do not have equal conditions, since many of them are pronounced in the genitive, dative, and accusative cases, and the word "internal" does not differ from others. Words such as "inside", and "in front of", take all the participles. For example, as part of an intra-house phrase, everyone declines in cases (intra-house). The accusative case when it is a declension and a dependent auxiliary word, with the adverbs concrete, exact, present, direct reinforcement pronounced between them. If the auxiliary name is not preceded by a keyword, it can sometimes be a member of a sentence: under (his/her/their/child's). Each auxiliary name has its own meaning for expression. For example, bottom, edge means the place where the object lies, adjoins, touches, e.g., rock bottom, candle bottom etc. And near, along means a distance that is slightly off the previously named size: to walk beside a person, to get close to a person etc. Follow distance means an auxiliary name, like the outskirts of a village. Accurate, direct, present, with intensifying adverbs join auxiliary names: near, along, in, etc.

If there are adverbs of an intensifier between a noun and an auxiliary noun, the declension of the genitive case is used, and if there are no adverbs of an intensifier, we can say: exact mountain top - mountain top, etc. And the distance between two or more objects, middle means location: between two houses, between two people, etc.

Beginning is a polysemous auxiliary name, which: A) denotes the beginning of some process, time: the beginning of winter, the beginning of summer, the beginning of cold, etc.; b) denotes the top of an object, the dwelling place: the beginning of a hill, the beginning of a peak, etc.; b) denotes the place of an object: by a fire, etc. " (1, A. Iskakov)". In conclusion, we shall note that A. Iskakov and M. Balakaev have formed a model of semantic grouping of auxiliary names. There are no significant differences in the views of other scientists about the auxiliary names from the point of view of the named scientists. Another obvious peculiarity is that only double words are not composed of allied words.

In A. Baitursynov's book "Language Learning", conjunctions are dedicated to a special topic, which includes adverbs, particles, word bundles and interjections. With this in mind, K. Zhubanov said: "That's why these words are sometimes used as adverbs, sometimes as conjunctions, and sometimes as particles. Of course, there can be no such possibility. They can be adverbs, conjunctions or subjunctive moods. They are words belonging to the group called conjunctions and adverbs, which are called differently in different places in the Linguistic Toolkit, both in their structure and in their function. Let it be so, let them be derived from the group of adverbs. Some of the words that A. Baitursynov called adverbs are prepositions and some are case nouns. Of course, they had to be included in their pack. And so they came out of the list of adverbs and went on in their usual form, then as a preposition, then as a noun" (Zhubanov, 1999: 232).

Various views on conjunctions in Kazakh linguistics and the names imposed on them are collected and systematized. It is based on the affiliation of conjunctions to auxiliary words that lack their features in their inner content, activity and form, losing their independence, but complementing the meanings of the combined key words, giving them different shades, nevertheless forming a separate category.

Conjunctions connect word and word, sentence and sentence, now one group connects such conjunctions, fixes the words they connect, on the person side, some to define word combinations or sentences, for completeness, giving them additional connotations. According to these various grammatical functions, conjunctions are divided into three groups: common cases, particles, conjunctions. It is noted that conjunctions have different functions, and therefore the samples (models) of writing differ.

Except for conjunctions, which show from which word the word is made, reason, otherwise, though, but, or, etc. In their origin, they constantly diverge from the various adjectives used in a given root word, stabilize in one form or another and thus become more stable, change, acquire a basic meaning, desemantized and become continuous: may? Be? And etc. There is a view that roots are also regarded as initials, whereas adjectives are constantly and often joined and stabilized in the complement form. For example, one (numeral) - so (participle) - would (auxiliary verb) - the form one is formed.

Complex conjunction is graphically written separately, in particular, for this reason, so, that why, then, and so on.

And conjunctions from another language include words from Arabic and Persian, such as, or, if, that is. They are fundamentally subject to the laws and grammatical structure of the incoming language. Therefore, grammatical patterns affect the spelling of conjunctions. But there are changes in the spelling of conjunctions where there is an attitude that there are established patterns of spelling and there are difficulties. The fact that some syllables, especially particles, are sometimes pronounced along with the main (leading) words and sometimes with a hyphen is recognized as a sign that they begin to diverge from the word sign and thus become close to the apposition or auxiliary word. Even the pronunciation of different phonetic variants, not stable from a human point of view, is a sign of a grammatical process that is beginning to be transformed into another" (Momynova, 2015). And there are differences in the spelling of language persons, words and appendices, words and auxiliary words.

At the end of a sentence, the word that reinforces its expressive meaning refers to the final (postpositional) suffixes -ful, -ment, -ion, -ity, be. Each of them has a functional and semantic meaning. For example, the postpositional participle gives the meaning of desire, a request. As in the sentence "may all be well", it is also written with a hyphen, while the adjective form -to has its own role and most often they are written together: may all be well. In general, auxiliary conjunctions give the word or sentence in which they are found the meaning of amplification, inhibition, limitation, clarification, predictability, doubt. But they can be associated neither with words nor with sentences, like declensions and conjunctions, and there is a classification into groups: interrogative, reinforcing, limiting, predicative, negative (KTTS, 1978).

The categorical meaning inherent in a conjunction is that of modality. Modal connotation is present in both conjunctions and connectives, but not all words with modal connotation, conjunctions, connectives, are modal words.

In dividing dementia by meaning, the main meaning of -some: you-are; expressing mood: dear, dear, etc.; expressing disbelief, suspicion-is: says-all, etc. is written with a hyphen. The particles -some, -even, modal particles, game, pronounced by the speaker, are used to affirm, confirm, predict, and some (-some, -since) is written with a hyphen) and particles even are written without a hyphen: There is, for example, something to rejoice over. - His son too? And in some scholarly writings it is even regarded as a form that is not formed as a suffix standing between the suffix and the auxiliary (conjunctive) category of the word. That the particle word even means contempt, as the latter meaning remains, is given in the KTTS (vol. 12, 284), in the Kazakh Dictionary (vol. 13, 500). It has the same meaning in other works (Balakaev M., Iskakov etc.). For example: even a beast protects its child, etc. It may be said that there is no problem with the spelling, it is spelled separate. One of the main elements in the grammatical structure of the Kazakh language is the adjectival sentences, and it is important how they are joined and joined to the root. There is a perception about them that they have been completely changed by semantic, personality changes in words. As proof, we can create the addition of the instrumental case -s (-s, with) with the traces of the past tense: with (with me), -with (with you). There is a supposition that the ending of the instrumental case in Kazakh is considered a case conjunctive in other Turkic languages, that is, it has changed with the cases on the complement. Perhaps due to the influence of the process, it does not obey the law of harmony. Even due to the inability to distinguish these applications from conjunctions I (with, with), there is a mistake of not knowing where to write together and where to write separately.

And also-from-me is sometimes found as a case appendix (with heaven from earth). It must be remembered that this appendix is written from only through, and only in the thin form (with - from), and also in words as a case appendix, the knowledge of which does not allow mistakes in spelling: with me (with me), with you (with faith), with child (with child), etc. But the activity of Asan and Usen and the union is different, it is spelt separately, according to the law of grammar serving to link word and word, one of the members of a sentence.

Sometimes, when two kinds of conjunctions follow each other, the preceding conjunct is transferred with the root of the word to the other kind of activity, and the second conjunct which is joined is hyphenated: speaking, coming, going. Scholars show that the auxiliary verb and the adverbial suffix are equal here. And we observe the spread of the affix 'dur' as a part of this word. E.V. Sevortyan also notes that the four forms "Dur, dur, dur> are turur, dur (Sevortyan, 1971) and N.A. Baskakov in his study "Historical and typological characteristics of structures of the Turkic languages: "turur / durur> tur / dur tyr / dyr > ty/ dy>∅, which is none other than the present-tense conditioned by -ar / -er, -yr / -ir, -ur/ -ür from the verb tur- 'to appear, stand, live, represent' or ir-/-er - /ir - 'be' etc., i.e. goes back to bara < bara turur. (Baskakov, 1971:67) ", - gives a line of reduction, a scheme. The hyphen here serves to distinguish the two grammatical forms. In this regard, a writing pattern emerges.

Conclusion

There are cases where spelling cannot be corrected by one principle alone. Therefore, it is evident from writing practice that in many ways one principle is dominant and the other principles in some cases have an auxiliary function. The laws of grammar, which are considered to be an important level of language, also have more than a primary function in the writing process. It has been pointed out that the presence of historical processes in language development, processes on grammatical categories that are not particularly subject to change, contributes not only to theoretical but also to practical changes, creates some difficulties in the formation of orthography and spelling rules, is the result of the historical process of activity and personal changes in conjunctions.

Abbreviations: KTTS-The Dictionary of the Kazakh Language.

Әдебиеттер

- А.Ысқақов, М.Балақаев. Қазіргі қазақ тілі. - Алматы: Ғылым, 1954.
- Ғ.Әбуханов, Қазақ тілі. Лексика. Фонетика. Морфология. Синтаксис. - Алматы: Мектеп, 106-б.
- С.Исаев, Қазақ тілі. – Алматы: «Қайнар» университеті, 1993, 46-б.
- Қ.Жұбанов, Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. - Алматы: «Ғылым», 1999, 232-б.
- Б. Момынова, Қазақ тілінің морфологиясы. Оқу құралы. РОЭК бекіткен. – Алматы: «Қазақ университеті», 2015.
- М. Оразов, Көмекші сөздер. – Ташкент: «Наурыз», 1997.- 175 б., 17- 23 бб.
- Ысқақов, Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы: «Ана тілі»,1991.
- КТТС, П-Т (планетарий-тандыру). 8-т. – Алматы: «Ғылым»,1985,591-б.
- Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 13-том, С-Т. Құрастырғ. А.Фазылжанова, Н.Оңғарбаева т.б. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», Алматы, 2010. – 752 бет.
- Орфографиялық сөздік. Алтыншы басылымы. Құрастырғандар Н.Уәли, Қ.Күдерінова, А.Фазылжанова т.б. – Алматы: «Дәуір» баспасы, 2013. – 720 б.
- КТТС, 3-том. Ғ-Ж. - Алматы: «Ғылым», 1978, 735 бет.
- «Қазақ сөздігі». - Алматы, 2013, 500-б.)
- Севортян Э.В. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. – М. - III. С.12.
- А.Баскаков Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков. - Москва: Наука,1975. 67-б.

References

- Iskakov A., Balakaev M. (1954) Modern Kazakh language. – Almaty: Nauka, 1954. (in Kazakh)
- Abukhanov G. (2005) Kazakh language. Vocabulary. Phonetics. Morphology. Syntax. - Almaty: School, p. 106. (in Kazakh)
- Isayev S. (1993) Kazakh language. - Almaty: Kainar University, 1993, p. 46. (in Kazakh)
- Zhubanov K. (1999) Studies on the Kazakh language. - Almaty: Nauka, 1999, p. 232. (in Kazakh)
- Momynova B. (2015) Morphology of the Kazakh language. Textbook. Approved by the ROEC. - Almaty: "Kazakh University", 2015. (in Kazakh)
- Orazov M. (1997) Words-helpers. - Tashkent: "March", 1997. - 175 P., PP. 17-23. (in Kazakh)
- Iskakov A. (1991) Modern Kazakh Language. Morphology. - Almaty: "Ana tili", 1991. (in Kazakh)
- KTTS (1985) P-T (planetarium). T. 8-Almaty: "nauka", 1985, p. 591. (in Kazakh)
- Dictionary of the Kazakh literary language. (2010) In fifteen volumes. Vol. 13, S-t. co-compiled by. A. Fazylyzhanova, N. Ongarbayeva T.B.-Almaty: Kazakh Encyclopedia, Almaty, 2010. - 752 C. (in Kazakh)
- Orthographic dictionary (2013) The Sixth Edition. Compiled by N. Uali, K. Kuderinova, A. Fazylyzhanova T. B. - Almaty: Duir Publishing House, 2013. - 720 C. (in Kazakh)
- KTTS (1978) Vol. 3. G.-Almaty: Nauka, 1978, p. 735. (in Kazakh)
- Kazakh dictionary (2013) – Almaty, 2013, p. 500) (in Kazakh)
- Sevortyan E.V. (1975) Studies on comparative grammar of Türkic languages. - M.-III. C.12. (in Russian)
- Baskakov A. (1975) Historical-typological characteristic of the structure of Türkic languages. - Moscow: Nauka, 1975. p. 67. (in Russian)

FTAMP 16.01.09.

doi.org/10.55491/2411-6076-2022-3-69-80**А.А. Сейітбекова***

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

*e-mail: ainurseit@mail.ru

ОРТАҒАСЫР КӨРКЕМ ПОЭТИКАЛЫҚ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕР МӘТІНДЕРІНДЕГІ КІРМЕ ЭМОТИВ ЛЕКСИКАНЫҢ ҚОЛДАНЫСЫ

Аннотация. Қазіргі түркі тілдеріндегі дерексіз ұғым атауларының көбі араб, парсы тілдерінен еніп, түркі халықтарының таным-түсінігімен астарласып, тілдік жүйесінде еркін қолданысқа ие болған. Түркі тілдерінде, оның ішінде қазақ тілінде жоқ кейбір эмотивті лексикалық ұғымдардың қолданысы ортағасыр жазба ескерткіштер мәтіндеріндегі қолданысынан байқауға болады. Тіпті қазіргі қазақ тіліндегі көркем әдебиеттерде, ауызекі сөйлеу тілімізде кеңінен қолданылады. Содан бері сөздік қорымызда әбден орныққан эмотивті лексикалық бірліктер ең бай лексикалық тілдік құралға айналған. Осыған орай аталмыш мақалада XIII-XIV ғғ. жазба ескерткіштер мәтіндеріндегі араб, парсы тілінен енген эмотив лексиканың қолдану ерекшеліктері, қазіргі қазақ тілімен сабақтастығы қарастырылады. Біздің дәуірімізге дейін жеткен көркем поэтикалық жазба ескерткіштері тілінде түркі ақындарының Алланы дәріптеуде, ислам дінін уағыздауда, қыздың сұлулығын сипаттауда және адамдар арасындағы қарым-қатынасты жырлағанда эмотивті лексикалық бірліктердің қолданысы ерекше қолданысқа ие болған. Мақалада Алтын орда дәуіріндегі жазба ескерткіштері мәтіндеріндегі кірме араб, парсы эмотивті лексикалық бірліктер функционалды-семантикалық өріс шеңберінде топтастырылады, қазіргі қазақ тілімен сабақтастыра талданады. Зерттеу нәтижесінде жазба ескерткіштер мазмұны бойынша негізгі эмотивті концепт айқындалады. Яғни «көңіл» эмотив концептісінің «ғашықтық», «қуаныш», «өкініш» микроконцептілік модельдерге жүйеленеді.

Тірек сөздер: жазба ескерткіштер, араб, парсы сөздері, эмотивті лексика, концепті.

А.А. Сейтбекова*

Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Алматы, Казахстан

*e-mail: ainurseit@mail.ru

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЗАИМСТВОВАННОЙ ЭМОТИВНОЙ ЛЕКСИКИ В ТЕКСТАХ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПОЭТИЧЕСКИХ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКАХ

Аннотация. Многие абстрактные понятия в современных тюркских языках заимствованы из арабского и персидского языков и имеют свободное использование в языковой системе тюркских народов. Употребление некоторых эмотивных лексических понятий, отсутствующих в тюркских языках, в том числе в казахском, прослеживается в текстах средневековых письменных памятников. Эмотивная лексика широко используется в художественной литературе современного казахского языка, и в разговорной речи. С тех пор наиболее богатыми лексическими языковыми средствами стали эмотивные лексические единицы, прочно закрепившиеся в нашем словарном запасе. В связи с этим в данной статье в XIII-XIV вв. рассматриваются особенности употребления эмотивной лексики в текстах письменных памятников заимствованных с арабского и персидского

языков, преемственность с современным казахским языком. На языке памятников художественной поэтической письменности, дошедших до нашей эры, особое употребление эмотивных лексических единиц были использованы тюркскими поэтами для прославления Аллаха, проповеди Ислама, описания красоты девушки и воспевания отношений между людьми. В статье классифицируются арабские, персидские эмотивные лексические единицы в текстах письменных памятников эпохи Золотой Орды в рамках функционально-семантического поля, анализируются преемственность с современным казахским языком. В результате исследования выявляются основные эмотивные концепты по содержанию письменных памятников. То есть эмотив концепт «любовь» систематизируется в микроконцептные модели «влюбленность», «радость», «сожаление».

Ключевые слова: письменные памятники, арабские, персидские слова, эмотивная лексика, концепт.

A.A.Seitbekova*

A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: ainurseit@mail.ru

THE USE OF BORROWED EMOTIVE VOCABULARY IN TEXTS OF MEDIEVAL ARTISTIC POETIC WRITTEN MONUMENTS

Abstract. Many abstract concepts in modern Turkic languages are borrowed from Arabic and Persian and have free use in the language system of the Turkic peoples. The use of some emotive lexical concepts that are absent in the Turkic languages, including Kazakh, can be traced in the texts of medieval written monuments. Emotive vocabulary is widely used in the fiction of the modern Kazakh language, and in colloquial speech. Since then, emotive lexical units have become the richest lexical means of language, firmly entrenched in our vocabulary. In this regard, this article in the XIII-XIV centuries examines the features of the use of emotive vocabulary in the texts of written monuments borrowed from Arabic and Persian languages, continuity with the modern Kazakh language. In the language of monuments of artistic poetic writing that have come down to our era, the special use of emotive lexical units was used by Turkic poets to glorify Allah, preach Islam, describe the beauty of a girl and glorify relationships between people. The article classifies Arabic, Persian emotive lexical units in the texts of written monuments of the Golden Horde era within the framework of the functional and semantic field, analyzes the continuity with the modern Kazakh language. As a result of the research, the main emotive concepts on the content of written monuments are revealed. That is, the emotive concept of "love" is systematized into microconceptual models of "love", "joy", "regret".

Key words: written monuments, Arabic, Persian words, emotive vocabulary, concept.

Кіріспе

XX ғасырдың соңында ғалымдар эмоционалды лексикамен айналысатын тіл білімінің жаңа бағыты – эмотиология туралы айта бастады. Қазіргі уақытта бұл отандық және еуропалық тіл біліміндегі жаңа бағыттардың бірі. Осыған орай тарихи материалдар негізінде ортағасырда өмір сүрген адамның тілдік әлем бейнесін эмотив лексикалық қолданыстарына талдау жасау арқылы да тануға болады. Себебі эмоция – адам психологиясының ажырамас бөлігі болып табылады. Тіл тек ақпаратты жеткізуші ғана емес, сонымен бірге айтушының ішкі әлемін білдіруге де қызмет етеді.

Әр дәуірде қолданылған халықтың жазба тілі өз кезеңіндегі сол тілде сөйлеуші халықтың дүниетанымының көрінісі. XII-XIV ғасырларда жазылған ортағасыр ескерткіштер тілінде түркілер дүниетанымын, болмысын, мәдениетін, тыныс-тіршілігін айқындайтын лексикалық тілдік бірліктерді концептологиялық тұрғыдан қарастыру бүгінгі күні өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Ортағасыр жазба ескерткіштер тілі

лексикасының бір қабаты араб және парсы сөздері болса, олардың мәтіндерде мол кездесуі – түркі халықтарының шығыс халықтарымен рухани, мәдени, әдеби, тұрмыстық тұрғыда тығыз қарым-қатынаста болғанын тарихи деректер дәлел. VII-VIII ғасырларда араб халифатының Орта Азияда үстемдік құрып, ислам дінін енгізуімен байланысты түркілер танымында ғаламдық кеңістікті танудың кешенді концепциясы ретінде олардың тілінен де берік орын алды. Яғни, Жаратушы құдыретке, пайғамбарларға деген діни сенімдері қалыптасып, діни-рухани құндылықтары артты. Осылайша ортағасырда ислам мәдениеті өз дәуірінде адамзаттың рухани құндылықтарының дамуына прогрессивті түрде ықпал етті.

Материал және әдістер

Эмоциялар мен олардың тілдегі көрінісі жайында Ю.Д. Апресян, А. Красавский, Ю. М. Малинович, В.И. Шаховский еңбектерінде зерттелген. Біз жазба ескерткіштер мәтіндеріндегі эмотив лексиканы талдауда А. Байтұрсынұлы, Р. Сыздықова, Б. Сағындықов, Б. Сүйеркұлдың еңбектері басшылыққа алынды. Эмотив лексикалық бірліктердің семантикалық ерекшеліктері мәселесімен айналысқан орыс, түркі, татар, шетел ғалымдарының еңбектері мен сөздіктері пайдаланылды. Атап айтқанда, А.Ш. Юсупова «Лексикографическое и методическое наследие татарского языка (XIX век)», К. Изард «Психология эмоций», Дж. Лакофф «Метафоры, которыми мы живем» т.б.

Зерттеу материалдары ретінде алынған Мұхамед ибн Мұса әл-Хорезмидің «Мұхаббатнамесі», Құтыбтың «Хұсрау уа Шырыны», Сейф Сараидың «Түркіше Гүлістаны» Алтын Орда дәуірінде өзгеше өріс алған аударма-назиралық шығармаларға жатады. Осы аталмыш поэмалардың «Көне түркі және қазақ жазба әдеби мұралары» атты 10 томдық еңбектерде берілген бірқатар жазба ескерткіштердің факсимелесі бүгінде жасап отырған жұмысымызды жеңілдетіп, өз септігін тигізді. Зерттеу барысында сипаттау әдісі, салыстырмалы, диахронды-синхрондық, семантикалық талдау әдістері қолданылды. Сонымен қатар ортағасырлық мәтіндерден жинақталған эмотив лексикалық бірліктер микроконцептілік модельдерге бөлініп талданады. Осыған орай лингвоконцептуалдық талдау әдісі жүргізіледі.

Әдебиетке шолу

Әр елдің мәдениетінде әлемдегі қоршаған құбылысқа ежелден қалыптасқан өзіндік таным-түсінігі болатынын ескерсек, ол міндетті түрде сол халықтың тілінен көрініс табады. А.Ш. Юсупова: «Заемствование иноязычных слов зависит от влияния культуры одного народа на культуру другого, от социальных особенностей словоупотребления, от наличия или отсутствия в родном языке эквивалента заимствуемого слова или понятия. «Решающую роль в процессе восприятия иноязычной лексики играет то обстоятельство, что заимствованные из другого языка единицы не являются универсальными и отражают специфику видения мира, присущую соответствующей культуре» (Юсупова, 2010). Мысалы, шығыс халықтары дүниетанымындағы *хор қыздар*, *шарап*, *бау-бақша*, *хош иісті асыл заттар* т.б. түркі халықтарының жазба дүниелерінің тұтас мәтін мазмұнынан аңғарылады. Түркі поэзиясында тек жекелеген тілдік бірліктер ғана емес, шығыс поэзиясындағы кейбір бәйіт, ғазал, қазыда, мәссауи, мурабба, мінәжат, өсиет өлең, рубай, мысалдар жанрлық жағынан да тұтастай енгізілген. Содан болар, әсіресе, Алтын орада жазба мұралары тілінде кездесетін түсінуге қиын араб және парсы сөздерінің изафетті конструкциялары сол шығыс жанрларының өлең өлшемдеріне негізделіп, дайын клишерлер ретінде жұмсалған. Осыған орай ортағасыр мәтіндерінде араб, парсы тілдерінен енген лексикалық тілдік бірліктердің табиғатын терең түсіну үшін сол кезеңдегі шығыс мәдениеті мен тұрмыс-тіршілігіндегі құбылыстарды тарихи-танымдық тұрғыдан зерделеуді қажет етеді.

Нәтижелер және талқылау

Араб тілі абстрактілі атауларға бай тіл. Әсіресе, эмоционалды лексика тобы синонимдік варианттарымен ерекшеленеді. Себебі, араб тілі өз тіліндегі сөздік қорымен жетілген, дамыған тілдер қатырынан орын алады. Өйткені, түркі тілдерінде жоқ ұғымдар жүйесі көбіне-көп араб және парсы абстрактілі және метафоралы тілдік құралдарымен берілген. Бұл жайында Р.Сыздықова: «Абстракт ұғым атаулары ежелгі түркі тілдерінде де аз болмаған болар, бірақ олар күнделікті өмірде жиі қолданылмайтын сөздер болғандықтан, қоғамның рухани дүниесіне ислам діні мен ғылым-білім бойлап енген кезеңдерден бастап орнын соларды әкелген тілдерге біртіндеп бере бастаған болар», – дейді (Сыздықова, 2004). Арабтардың сезімталдығы, эмоцияға бейім екендігін белгілі тарихшы және журналист П. Мэнсфилд атап өтеді (Mansfield, 1978). Осыған орай араб тілінен енген кірме абстрактілі эмоционалды лексика түркі халықтарының таным-түсінігімен астарласып, қабылданып тілдік жүйесінде еркін қолданылған. Сондықтан эмоционалды лексика кез келген бір затқа не құбылысқа көзқарасын танытудың, санадағы көркем ойды, көңіл-күйді, сезімді білдірудің бай тілдік құралы болып есептелген.

Б.Сүйерқұл ортағасыр Хорезмидің «Мұхаббатнамесіндегі» эмотив лексиканың көркем мәтіндегі көрінісін, семалық құрылымын, сөз мағынасының түрлі коннотативтік реңктерінің жасалуын қарастыра келіп, орта ғасырларда жазылған мұралар – қыпшақ тілдерінің сол кезде қалыптасып үлгерген жүйесімен қатар, сол диахрониялық тілдік ұжымда орын алған адамның сезім күйлерін жеткізу үшін тұрақты, жаппай немесе ішінара жұмсалатын эмотивтік лексиканы да танып, талдауға мүмкіндік беретін дереккөз болып саналатындығын айтады (Сүйерқұл, 2010).

Алтын Орда жазба ескерткіштері поэтикалық көркем мәтінді және дидактикалық сарында жазылған туындылар болғандықтан, қуану, өкіну, қызғану, өкініш-қайғы, таңқалу, ұялу, күмандану, шыдамдылық т.б. семаларынан құралған эмоциялық реңкті білдіретін жекелеген араб және парсы лексикалық тілдік бірліктер мен синтаксистік изафетті конструкциялары арқылы жасалған фразеологиялық теңеулермен мол көрініс табуымен ерекшеленеді. Мысалы, *Тірілікден малұл болұб тән-у жан* (Оның жан жүрегі осындай өмірден ауырды). *Мен асру бенауа сіз мқхтамшасыз латиф-у назик-у зибә санамсыз* (Мен бақытсызбын, ал сен бақытты нәзік, әсем, сұлусың) (Қазақ қолжазбалары, 2012).

Келтірілген мысалдарда адамның ішкі жан дүниесін, сезімін, көңіл-күйін білдіретін «логикалық-ұғымдық» концептісі орын алады. Бұл концептінің көлемі кең. Ол махаббат, қуаныш, реніш, қайғы, қатыгездік, бақыт т.б. жеке-жеке концептілерді қамтиды.

Поэтикалық көркем мәтіндерде дүние образ арқылы жасалып, санада бейне арқылы көрініс табады. Кез келген санадағы дүние бейнесі концептілік жүйеде түсіндіріліп, метафоралық, ассоциативтік формада көрініс табады. Көркем мәтіндегі бейненің қай түрі болмасын автордың санадан тыс ұғыну, қиялдау шеберлігін байқатады. Танымын көркем дүниемен бейнелеуге ұмтылады. Олардың әрбір бейнеленген көркемдік дүниесі тілдегі ұғымның модельденуіне ықпал етеді. Демек поэтикалық мәтіндегі бейне арқылы түсінілуі қиын абстрактілі ұғымдардың суреттемелі модельдері мен әмбебаптық комбинацияларын таңдап қолдануға болады.

Хорезмидің «Мұхаббатнаме» мен Құтыптың «Хұсрау уа Шырын» дастандары ғашықтық тақырыпқа арналғандықтан, шығармаларының өн бойында ғашық жандардың бір-біріне деген сүйіспеншілігі, ықыласы т.б. түрлі қатынастар кейіпкерлердің эмоционалды көңіл-күйлерінің негізгі айғағы. Мәселен, «Мұхаббатнамеде» жігіт өз сүйіктісі үшін «Сүйіктім» қасымда болса, жұмақтың маған керегі жоқ», – деп ешқандай қауіп-қатерден тайсалмайды. Яғни автор «сүйіспеншілік» сезімін «о дүниедегі» барлық қазынадан артық бағалайды. Ал «Хұсрау уа Шырын» дастанында Шырын сүйіспеншілік жолында қиыншылық атаулының барлығын жеңіп, ақыры Махаббат жолында құрбан болады. Сондай-ақ, аталмыш жазба мұраларда жақсылық пен жамандық, қатыгездік бен

мейірімділік, өз заманындағы адамдар арасындағы қатынастардың үндесітігі қандай болу керек деген сияқты мәселелер жырланғанда ішінара жұмсалған көңіл-күйді білдіретін эмотивті лексика тобы концептілік құрылымға негізделеді.

А. Байтұрсынұлы «Адам дүниедегі көрген-білген нәрселерін тек байқап, тек пікірлеп, тек саңлаулап қана қоймайды. Ол нәрселермен қатар адамның көңіліне күй де жасалады. Адам көрген-білген нәрселерінің я ісінің біріне күйінеді, біріне сүйсінеді, бірінен сескенеді, бірінен шошынады. Сезіліп тұрған тысқарғы ғаламмен, сезіп тұрған ішкергі ғаламның екі арасы санаға келіп түйіскен жерде айырылғысыз болып бірігеді» (Байтұрсынұлы, 1992), – деп түсіндіреді. Ш. Балии: «Адам жаратылғанда, тілімен қоса жаратылады. Сол кезде оның жаратылған тілі ең әуелі сезімді білдіретінін түсінеміз» (Балии, 1961), – дейді.

Сондықтан эмоционалдылық – ақиқат дүниедегі құбылыстарға, оқиғаға жеке тұлғаның сезімі. Ал адамның айналадағы заттар мен құбылысқа көзқарасының әртүрлі болуына қарай эмоция жағымды және жағымсыз сипатта болатыны белгілі. Мұндай эмоцияның жағымды, жағымсыз түрлері жазба ескерткіштер мәтіндерінде өн бойында кездеседі. Автор адресатқа ақиқат дүниені қабылдаудағы өзінің эмоционалды күйін, ой-сезімін қорытындылап, білдіруде кейіпкер арқылы небір эмоционалды тілдік құралдар арқылы жеткізіп отырады.

Декарт эмоцияларды білдіретін алты негізгі белгілері бар деп санайды: қуаныш, қайғы, тосынсый, тілек, махаббат, жек көру (Декарт, 1989). Американдық зерттеуші К. Изард эмоцияларды білдіретін негізгі таңбалауыштардың көбірек санын анықтайды: қызығушылық, қуаныш, таңдану, азап, ашуланшақтық, жиіркеніш, жеккөрушілік, қорқыныш, ұят, кінә (Изард, 1999). Осылайша Декарттан кейінгі өнерден эмоцияларды білдіретін негізгі белгілер ерекшеленеді, бірақ бұл тізімді кеңейтуге болады.

Б. Сүйеркүл жазба ескерткіштер мәтіндегі эмотивтілік категорияны эмоционалды күй мәнінде жұмсалатын және эмоционалды қатынастарды білдіретін эмотивтерден тұратын функционалды-семантикалық өріс шеңберінде қарастырады. Біз де осы жүйемен аталмыш жазба ескерткіштер мәтіндеріндегі эмотив лексиканы құрайтын араб және парсы сөздерін былайша топтастырамыз:

1. Эмоционалды күй мәнінде жұмсалатын эмотивтер:

«Қуаныш» семасы мынадай тілдік бірліктермен түрленіп синонимдік қатар түзейді: *нишат-у айш, тамаша, тараб, тараннам, фарах, хуррам, хуш, хушнуд, шади, шадман, хушмал, хушхал, рахат* т.б.

«Бақыт» семасына қатысты бірліктер: *бахт, бахтийар, мас'уд* т.б.

«Өкініш» семасына қатысты бірліктер: *пазман* (ренжулі), *пашиман* (өкініш), *ранжи* (мұңлы), *та'на* (өкпе-наз), *шақауат* (бақытсыздық), *бәдбахт, науха* (жылау), *надамат* (өкініш), *нахс* (бақытсыздық), *нала* (жылау), т.б.

«Таңқалу» семасына қатысты бірліктер: *таажжуб, бәди*, т.б.

«Қорқыныш» семасымен келетін тілдік бірліктер: *хауаф, маухуш, махабат*, т.б. Сондай-ақ, «ұялу» (*хажал*), «күмандану» (*шак, гүман*), «қалау» *шауқ, сауда, рағбат*, «жаны ашу» (*афсус*), т.б. микросемалардан тұрады.

2. Эмоционалды қатынастарды білдіретін эмотивтер:

«Махаббат, сұлулық» семасына қатысты бірліктер: *нигар, махбуб, санам, тала ат, унс, хусн, ділдар, діларам, манзур*, т.б.

«Мейірімділік» семасына қатысты бірліктер: *лутф, латиф, ни'амат, рахим*, т.б.

«Қанағаттану» семасына қатысты бірліктер: *рази, малул*, т.б.

«Қиындық көру» семасына қатысты бірліктер: *афган, бәла уа михнәт, дәрд, дариг, жафа, захмат, машаққат*, т.б.

Жоғарыдағы мысалдардан байқағанымыздай, әрбір семаны таңбалайтын тілдік бірліктер өзара мағыналық, стильдік тұрғыдан синонимдік қатар түзейді. Лирикалық кейіпкердің сүйіктісін көркем суреттеуде, оған өзінің ғашықтық сезімін білдіруде, сырт келбетін бейнелеуде, мінез-құлқын сипаттауда араб және парсы элементтерінің

қатысуымен жасалған нейбір айшықты бейнелі тіркестерді түрлендіріп, синонимдес сөздердің мағыналық айырмашылықтарын дәл тауып, шебер қолданғанын мына өлең жолдарынан байқауға болады.

«Мұхаббатнамеде»:

Жаһанға хұснүңіз чауын йайайын
Жаһанға сұлулығыңыздың даңқын жаяйын
Болұбдұр тал'атыңға мұштары құл
Көркіңе мұштары болып тұр құл
Қамар тек чехраңа бақса қамар көз
Айдай жүзіңе айдай көз сұқтанғанда
Жамалың йеті 'аламға сипахлар
Жамалың әскер болып әлемді жаулап алды

Жазба ескерткіштер тілінде эмоционалды тілдік бірліктер адамның жағымды-жағымсыз көңіл-күйін бейнелеуде «көңіл» концептісінің жүйесін құрайды.

Көңүл (көңіл) лексемасы жазба мұраларда *жүрек* сөзінің синонимі ретінде жұмсалған. Жалпы орта ғасырлардағы *көңүл* сөзінің мағынасы едәуір кең болғанын мына мысалдардан аңғаруға болады: 1. *жүрек: сөз көңүлкә сіңді* – сөз жүрекке жетті; 2. қалау, тілек: *өз көңүлүнчә барсын* – өз қалауымен барсын; 3. сезім: *көңүл бірлә маңса кіші арзулар / тегір арзуқа терк йағуқлуқ улап* – егер кісі қаласа/ол қалауына қол жеткізеді; 4. ой: *көңүлләрін турғурмақ* – ой тоқтату (Древнетюркский словарь, 1969).

Жазба ескерткіштерде *көңіл* лексемасы араб және парсы сөздерімен тіркесіп, ауыспалы мағынада адам баласының күйініш пен назын, қуанышы мен қайғысын білдіретін әртүрлі аспектіде көрініс тапқан. Мысалы, *Бұ дост атағлы дұшманлар сөзін қой, көңүл лавхындын анлар харфыны йой* (Дос болып аталып жүрген дұшпандардың сөзін қой, олардың аттарын көңіл тақтасынан жой). *Латифлар көңлі* (Мейірімділердің көңілі). *Кішінің көңлідін мей йуар гамны* (Кішінің қам-көңілін шарап жуады). *Көңүл бахрында көп гауһарларың бар* (Көңіл теңізінде көп гауһарларың бар), т.б. (Қазақ қолжазбалары, 2012).

Көркем поэтикалық жазба мұраларда «көңіл» лексемасы парсы тіліндегі «діл» сөзімен де берілген. «Діл» сөзінің парсы тілінде мынадай мағыналары бар: *жүрек, жан, ой, сана* (Миллер, 1989). Ал *діл* лексемасы жазба мұраларда кейіпкерлердің сүйініш-күйінішін, мұң-мұқтажын, ішкі сезімін, жан-дүниесін білдіретін фразеологиялық оралымдардың, теңеулердің құрамында ерекше түрленіп, қолданыс тапқан.

Діл (жүрек) соматизмі арқылы жасалған теңеулер «Хұсрау уа Шырында» былайша көрініс табады:

Тілі діл құлфының ачғұчы ерді
Оның тілі жүрек құлпын ашушы еді
Аның тек кім оқыған діл ачылсұн
Кім оқыса оның жүрегі ашылсын
Сабыр қылмаққа керек діл

Сабыр қылмаққа жүрек керек (Қазақ қолжазбалары, 2012).

Жазба мұраларда *ділбар, ділдар, ділруба* (сүйікті), *діларам* (сұлу), *делсетан* (көңілін тыныштандыру), *ділшад* (көңілін көтеру), *ділуар* (қажырлы, айбынды) күрделі формалары да қолданылған. Мәселен, «Мұхаббатнамеде»:

Менің көңлүм бар кече ділбарысын
Менің көңлім бар кезінде сүйіктімсің
Өкүш езур етті айтты ай ділдар
Көп ғұзыр етті, айтты, әй сүйікті.
Сәлемімні текүр ол ділсетанға
Сәлемімді жеткіз, жүрегім ділгәр жанға

«Гүлістанда»:

Муфаррих шауәли назүк діларам
Шаттық беріп тұрған нәзік сұлу (Қазақ қолжазбалары, 2012).

Өлең жолдарында ғашықтық сезімді білдірудегі қолданылған *ділбар, ділдар, ділруба, діларам* күрделі бірліктер қазіргі қазақ тіліндегі *көңілімнің қалауы, жүрегімнің қалауы, жан жүрегім* сияқты бейнелі тіркестермен мәндес.

Қазіргі қазақ тілінде *діл* лексемасы 1. көңіл, діт, ниет, ой-пікір, жан дүниесі, таза жүрек, терең ой; 2. адамдардың белгілі бір қоғамдастығына тән, нақтылы тарихи-мәдени ортада қалыптасқан мінез-құлық пен іс-әрекеттердің біркелкі сипатын білдіреді (Қазақ тілінің сөздігі, 1999). Бұл сөздің негізінде қалыптасқан *ділуар, ділгер, ділмар* (шешен) және *ділгір болды* (өте мұқтаж болды), *ділгірлік сорына белден батты* (мұқтаждық азабын тартты) деген фразеологизмдер бар. Аталмыш күрделі бірліктердің қазіргі қазақ тілінде семантикалық өзгеріске түскені байқалады. Мысалы, жазба мұраларда *ділуар* сөзі «қажырлы, айбынды» мағынасын берсе, ал қазіргі қазақ тілінде «сөзге шешен» мағынасында қолданылады.

Ортағасырлық түркі халықтарының болмысы, тілі мен мәдениеті теңеулерде айқын көрініс табады. Концептілік құрылымдардың санада бейнеленуі ойсурет арқылы қалыптасады. Ал ойсурет құралдары тілдік бейнелеу құралдары арқылы метафора, теңеу, эпитетт. т.б. көмегімен танылып, ұқсату, елестету сезімдері арқылы сөз маржанымен шындалады. Авторлар танымында махаббат адамның тұла бойын жаулап алатын, бірде қуаныш, бірде өкініш әкелетін ұлы сезім. Осыған орай жазба мұраларда *көңіл* этноконцептісі *м а х а б б а т* мазмұнын ашатын шығыстық сарындағы *ғашықтық, қуаныш, өкініш* кірме микроконцептілік модельдермен өрнектеледі. Дж. Лакофф эмоцияны білдіретін ең жоғарғы тілдік құралдары ретінде метафоралар екенін атап көрсетеді (Дж. Лакофф, 2004).

Ғашықтық. Сүйіктісін Жер бетіндегі әсемдік әлеміне (Айға, Күнге, гүлге, асыл тастарға) балап, сұлулығына табынады. Бұл мәндегі тақырып авторлар шығармашылығының көлемді бөлігін қамтиды. Бұл модель шығыс халқының танымындағы құрылымдармен көрініс табады: *Хуриид* (Күн), *Мох* (Ай), *Бустон* (Бақ), бақтағы хош гүлдер, асыл тастар.

«Мұхаббатнамеде»:

Саңа пайваста, әй кан-и малахат

Ей, әсемдік кені сенімен бірге туған

Бүгүн әлемде бір бустан йоқ, ей жан

Саған теңдес бүкіл әлемде бір бақ жоқ, ей жаным

Әйә хуриид тек әләм чырағы

Мунууар фирдавс бағы

Күн секілді күллі әлемнің шырағы

Нұрлы жүзің – жұмақтың бір гүл бағы (Қазақ қолжазбалары, 2012).

Көркем поэтикадағы мағынасы түсініксіз кірме сөздердің сөздіктерде берілген түсініктемелерге сай ашып, мәтін контексінде берілу ретіне қарай назар аудармақпыз. Парсы тілі сөздігінде *хуриид* – *күн* ретінде түсіндірілген. Ақынның мәтін контексіндегі қолданған мағынасы мен түпнұсқа тіліндегі мағынаға сәйкес келеді. Бұл сөздің мәтінде қолданылған мағынасын түсіну үшін екінші жолда берілген сөздердің мағынасын анықтап алуымыз қажет. *Мунуар* араб тілінде «нұрлы жүз», *фирдавс* «жұмақ» деген ұғымды білдіреді. Ақынның барлық дүние қызығынан ғашығының сұлулығын (нұрлы жүзін) артық көріп, жұмақ бағындағы гүлдерге теңейді.

Талим гүлчехра нарғис көзділер бар

Көп гүл жүзді нәркес (әдемі) көзділер бар

Урур нарғисларының навакни жанға

Нәркес көзіңнің кірпігі жанға қадалар

Дастанда қыздың жүзін жалпы гүлге ұқсатуда парсы тіліндегі *гүлчехра* (гүлжүзді) қос сөз тіркесі арқылы берілген. Орта ғасырлардағы Шығыс поэзиясындағы қыздың көркін, жүзін бақтағы әсем, хош иісті гүлдерге балаған гүл атауларының барлығы аталған шығармада кездеседі. Мысалы, парсы тілінде *чечек* – түрлі түсті жұпар иісті гүл, *аргаван* – ашық қызыл гүл, *лала* – раушан гүл, ал *нәркес* араб тіліндегі «нарджис» – гүлі ақ, сары хош иісті гүл т.б.

Күлар чехран чечек тек аргаванга
Аргаван гүліндей жүзінде күлкі ойнаса
Шекердін татлы сөзлі ділрубасын
Дариға кім чечек тек биофасын
 Сүйіктім, шекерден де тәтті сөзің
 Дариға, гүл секілді құбыласың (Қазақ қолжазбалары, 2012).

Ақын өлең жолдарында қыздың сұлулығын «Айға», «Гүлге» балайды. Бұл жайында Б.Сүйерқұл: «Арнайы көңіл бөлуді қажет ететін бір мәселе – ақынның өз ғашығын аспандағы Айға балауы. Қазіргі дүниетанымымызда сұлулық символы болып қалыптасқан Ай Хорезми шығармасында да аталмыш мәнде 15 рет қолданылған. Ай – аспандағы қол жетпес дүние болса, ақын ұғымында сұлулықтың жердегі символы – Гүл», – деп көрсетеді (Б. Сүйерқұл).

«Хұсрау уа Шырында»:
Чықыб түрлүк райахин өрү тұрмыш
 Райхан гүл шешек атып тік тұрды
Арығ раузаңдын өзүм қолғаны бу
 Менің өтініш сенің таза бағыңнан дәм тату
 Қыздың сұлулығы жігіттің құштарлық сезімін оятады.
 «Мұхаббатнамеде»: *Кәрәшмәң бендені мадхуш қылғай*
 Сенің қылымсыған қылықтарың пендені есінен адастырады
Мени мундақ мухаббат қылды шайда
 Мені махаббат осылайша есеңгіретті
 «Хұсрау уа Шырында»:
Хайалың бұ тіріклікім мазасы
 Сенің бейнең – менің өмірімнің талғамы (Қазақ қолжазбалары, 2012).

Шығармада «ғашықтық» тек тән сұлулығымен емес, жан сұлулығымен де, ақыл, парасат категорияларымен тығыз байланысты астасып жатады. Жыр жолдарындағы *шекертек тіл, шырын ерін, тілдеріні шекердін сүчүк* тіркестеріндегі *тіл, ерін* компоненттері ауыспалы мағынада *сөз* деген ұғымды білдіреді. Яғни ғашығының айтқан әрбір сөзі ақыл мен парасаттылыққа толы дәмді, нәрлі сөздер ретінде көрсетеді.

Шекер тек тіл білә 'әләмні тұттың
 Шекердей тіліңмен әлемді бағындырдың

Хұсрау уа Шырында:
Иана узур айтұр ол Хұсрауға Шырын,
 Шекер төкті ошол шырын ерні
Шакар ернің набаты Хызра ұхшар
 Шекер ерніңнің тәттілігі Хызраға ұқсайды

Көңіл – қуаныш. Ғашықтардың бір сәт кездесіп, үндесуі қуаныш, бақыт сезімін сұлайды. «Мұхаббатнамеде»:

Айыт қыл, ей висалың үмүр бағы
 Ей, сеніменен кездесу өмір бағы де
Мені ол сурата хайран йаратты
 Мені сол суретіңе қайран етіп жаратты
Хамиша шад-у бархурдар болғыл
 Әрқашан көңілің шат, бақытты болсын
Отурсаң олтұрұр фитна кетер ғам
 Сен отырсаң, ессіздік азайып, қайғы кетеді
 «Хұсрау уа Шырында»:
Табуб өз бахтың елгіні лаһ көтергіл
 Тауып өз бақытыңның қолын қуанышпен көтер
Фарах берді хош үні бірлә жанға
 Қуаныш берді хош үнімен жанға (Қазақ қолжазбалары, 2012).

Көңіл – өкініш. Сәтсіз махаббат өкінішке алып келеді. Ғашығына қолы жетпей өтерін сезіп, қатты өкініш білдіреді. «Өкініш» мына модельдермен көрініс табады: *шарап, жұмақтағы бақ, кәусар бұлақ.*

«Хұсрау уа Шырында»:
Көңүл татмады бағың мивесіні
 Көңілім татпады бағыңның мәуесін
Білүрмін тала'имден нахаслик бар
 Менің бағыма бақыт жазылмағанын білемін
 «Мұхаббатнамеде»:
Керакмес сенсизин Фирдавси-а'ла
 Сен болмасаң қасымда ең жоғарғы Фирдаус жұмағын да керек етпеймін
Көзүмнің йашыдин Каусар булашқай
 Көзімнің жасынан пейіштегі кәусар суы да ылайланды
Кішінің сенсіз не жаны болсұн
 Кісінің сенсіз қандай жаны болсын
Аның тек ғұмұрның не саны болсұн
 Ондай өмірдің не сәні болсын
Кішінің көңлідін май йуаур ғамны
 Кісінің қам-көңілін шарап жуады
Кел, ей гүлчехра сақы, май кетүргил
 Кел, ей, жауқазындай шарапшы, әкел шарап
Күйүрді көңлүмні ділбар фырақы
 Сүйіктімнен айырылу өзегімді күйдірді
 «Хұсрау уа Шырында»:
Мәлік Шырын, йадынға қылұр нуш
 Шырынды еске алып ішіп отыр
Кәтүр хон сал кім імді аш йегелім
 Келтір шарапты, сал енді, асты жейік (Қазақ қолжазбалары, 2012).

Аталған жазба ескерткіштер мәтіндерінен алынған үзінділер қуаныш, сүйініш сезімдері қатар алынып, бірге жүреді. Бұл – адам көңіл-күйінің бір қалыпта тұрмайтындығын білдіреді және түркі ақындары түрлі көріктеу құралдарын пайдаланған. Мұнда негізгі сұлулықты барынша ажарлай көрсететін теңеулердің функциясының басты белгісі – эмоцияға қатысты деген тұжырымға әкелді. Бұндай пікір теңеулерді таза тілдік тұрғыдан қараған Т. Қоңыровтың еңбегінде айтылған: Теңеу дегеніміз – ұқсас, ортақ белгілердің негізінде бір затты екінші затқа салыстыру арқылы сипатталушы нәрсенің бейнелілік, көркемдік, эмоционалды-экспессивтік сапасын күшейтетін, сол нәрсені жаңа

қырынан, поэтикалық қырынан танытатын әрі стильдік тәсіл, әрі таным құралы [Т. Қоңыров).

Қорытынды

Қорыта келгенде, түркі тілінде жоқ ұғымдар жүйесі көбіне-көп араб және парсы тілдерінен енген. Барша түркі тілдеріне ортақ ортағасырлық жазба ескерткіштер мәтіндерінде абстрактілі және метафоралы тілдік құралдардың, әсіресе эмотив лексиканың қолданыс жиілігі өте жоғары:

–қуану, өкіну, қызғану, өкініш-қайғы, таңқалу, ұялу, күмандану, шыдамдылық т.б. семаларынан құралған эмоциялық реңкті білдіретін сөздердің көбі – араб, парсы лексикалық бірліктер;

–шығарма кейіпкерін немесе сүйіктісін көркем суреттеуде түркі авторлары араб және парсы элементтерінің қатысуымен жасалған нейбір айшықты бейнелі тіркестерді түрлендіріп, синонимдес сөздердің мағыналық айырмашылықтарын дәл тауып, шебер қолданған, тіпті қазіргі тілімізге түсініксіз араб және парсы элементтері мен шығыстық сарындағы изафеттік конструкциялары арқылы түрлі реңкте жұмсаған. Бұның өзі, бір жағынан, ортағасырлық әдеби норма болса, екінші жағынан, авторлардың жеке қолданыстары да болуы мүмкін;

–зерттеу нысанымызға алып отырған шығармалар ғашықтық тақырыптарға арналғандықтан, эмотив лексикалар мен семалық бірліктер тобы концептілік құрылымға негізделеді. Осыған орай эмоционалды тілдік бірліктер адамның жағымды-жағымсыз көңіл-күйін бейнелеуде «көңіл» концептісі аясында топтастырылған. «Көңіл» эмотивті концептісі *махаббат* мазмұнын ашатын шығыстық сарындағы *ғашықтық, қуаныш, өкініш* кірме микроконцептілік модельдермен өрнектелген. Мәселен, «*Көңіл – қуаныш*», «*Көңіл – өкініш*».

–«қуаныш» пен «өкініш» қарама-қарсы бинарлы микроконцептілер жыр жолдарында бір-бірімен өзара байланысқа түсіп, мазмұндық жағынан сабақтасқан.

Жалпы зерттеу барысында ортағасырлық жазба мәтіндері бойынша эмотив лексиканы әлі де кең ауқымда кешенді түрде зерттеуді қажет ететін қызықты тақырып екендігі анықталды.

Әдебиеттер

Mansfield P. (1978) *The Arabs*. – Penguin Books. Revised edition published in Pelikan Book 1978. Cox & Wyman Ltd, London.

Әбілғазының «Түркі шежіресі» (XVII ғ.) П.И.Демезон нұсқасы. – 183 б.

Байтұрсынов А. (1992) *Тіл тағлымы*. - Алматы: Ана тілі, 1992. – 444 б.

Балии Ш. (1961) *Французская стилистика / Пер. с фр.: под ред Е.Н. Эткинда*. - Изд-во ин. литер., 1961.

Декарт Р. (1989) *Страсти души: Соч. в 2-х т.* – М., 1989. – Т.1. – С.481-572.

Древнетюркский словарь (1969) – Л.: Наука, 1969. – 676 с.

Изард К. (1999) *Психология эмоций*. пер. с англ. – СПб.: Питер, 1999. – 464 с

Қадырғали Қосымұлының «Жамиғат-тауарихы» (XV ғ.) Н.И.Березин нұсқасы. – 163 б.

Қазақ қолжазбалары: Көне түркі және қазақ жазба әдеби мұралары (б.д. д. V ғ. бастап – XX ғ. дейін) (2012) 10 томдық басылым. Майти Симит Ном Бітік – Алматы: Ел – шежіре ҚҚ. – 2012.

Қазақ тілінің сөздігі (1999). – Алматы: Дайк-пресс. 1999, – 777 б.

Лакофф, Дж. (2004) *Метафоры, которыми мы живем: Перевод с англ. [Текст] / Под ред. и с предисл. А. Н. Баранова*. – М.: Эдиториал УРСС, 2004. – 256 с.

Миллер Б.В. (1989) Персидско-русский словарь. – Москва: гос изд иностр и нац слов. 1989. с 668.

Сүйерқұл Б. (2010) Хорезмидің «Мұхаббатнамесіндегі» (XIVғ.) лингвосомиотикалық кеңістік // Фил. ғыл. док. дис. қолжазбасы. – Алматы, 2010. – 262 б.

Сыздықова Р. (2004) Ясауи «Хикметтерінің тілі». – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2004. – 549 б.

Юсупова А.Ш. (2010) Лексикографическое и методическое наследие татарского языка (XIX век) – Казань: Ихлас, 2010. – 104 с.

References

Mansfield P. (1978) The Arabs. – Penguin Books. Revised edition published in Pelikan Book. Cox & Wyman Ltd, London. (in English)

Abilgazının «Türki şejiresi» (XVII gasır) P.I.Demezón nusqası. – 183 b. [Abilgazy" Turkic Chronicle " (XVII c.) version of P. I. Demezón. – 183 P.] (in Old Turkic)

Baytursinov A. (1992) Til taglımı. – Almatı: Ana tili. – 444 b. [Baitursynov A. (1992) Language lesson. - Almaty: native language, 1992. - 444 P.] (in Kazakh)

Balii Sh. (1961) Francuzskaja stilistika / Per. S fr.: pod red E.N. Jetkinda. - Izd-vo in. liter., 1961. [Bally S. (1961) French stylistics / Trans. From the French: edited by E.N. Etkind. - Publishing house in. lit., 1961.] (in Russian)

Dekart R. (1989) Strasti dushi: Soch. v 2-h t. – M., 1989. – T.1. – S.481-572. [Descartes R. (1989) The Passions of the Soul: Op. in 2 vols. – M., 1989. – Vol.1. – pp.481-572.] (in Russian)

Drevnetjurkskij slovar' (1969) – L.: Nauka, 1969. – 676 s. [Ancient Turkic Dictionary (1969) – L.: Nauka, 1969. – 676 p.] (in Russian)

Izard K. (1999) Psihologija jemocij. per. s angl. – SPb.: Piter, 1999. – 464 s. [Izard K. (1999) Psychology of emotions. trans. from English. – St. Petersburg.: Peter, 1999. – 464 p.] (in Russian)

Kadyrgali Kosymulynyn «Zhamigat-taurihy» (XV g.) N.I.Berezin nusqasy. – 163 b. ["Zhamiat-taurikhy" by Kadyrgali Kosmuly (XV c.) version of N. I. Berezin. – 163 P.] (in Old Turkic)

Qazaq qoljazbaları: Kone turki zhane qazaq zhazba adebi muralary (b.d. d. V ғ. bastap – XX ғ. dejin) (2012) 10 tomdyk basylym. Majti Simit Nom Bitik – Almaty: El – shezhire. – 2012. [Kazakh manuscripts: ancient Turkic and Kazakh written literary heritage (from the V century BC to the XX century BC) (2012) 10 – volume edition. Mayti Simit nom Bitik-Almaty: El-shezhire PF. – 2012.] (in Kazakh)

Qazaq tilinin sozdigi. (1999) – Almatı: Dayk-press. – 777 b. [Dictionary of the Kazakh language (1999). - Almaty: Dyke-press. 1999, - 777 P.] (in Kazakh)

Lakoff, Dzh. (2004) Metaforı, kotorymi my zhivem: Perevod s angl. [Tekst] / Pod red. is predisl. A. N. Baranova. – M.Yeditorial URSS. – 256 s. [Lakoff, J. (2004) Metaphors we Live by: Translated from English [Text] / Ed. and with a preface by A. N. Baranov. – M.: Editorial URSS, 2004. – 256 p.] (in Russian)

Miller B.V. (1989) Persidsko-russkiy slovar'. – Moskva: gos izd inostr i nats slov. s 668. [Miller B.V. (1989) Persian-Russian Dictionary. – Moscow: State Publishing house of Foreign and National words. 1989. from 668.] (in Russian)

Suyerqul B. (2010) Xorezmidin «Muxabbatnamesindegi» (XIVğ.) lingvosemiotikalıq kenistik // Fil. ғыл. док. дис. қолжазбасы. – Almaty. – 262 б. [Suyerkul B. (2010) In The

"Muhabbatnames" Of Khorezmi (XIV Century.) linguosemiotic space // Phil. science. Doc. dis. the manuscript. - Almaty, 2010 – 262 p.] (in Kazakh)

Syzdykova R. (2004) Jasauı «Hikmetteriniń tili». – Almaty: «Sozdik-Slovar'», 2004. – 549 b. (in Kazakh)

Yusupova A.SH. (2010) Leksikograficheskoye i metodologicheskoye naslediye tatarskogo yazyka (XIX vek) – Kazan': Ikhlas. – 104 s. [Yusupova A.Sh. (2010) Lexicographic and methodological heritage of the Tatar language (XIX century) – Kazan: Ikhlas, 2010. – 104 p.] (in Russian)

Р.Н. Шойбеков*

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі, Алматы, Қазақстан

*e-mail: elmira_abdigali@mail.ru

ҚАЗАҚ ЛЕКСИКАСЫНДАҒЫ ЖАҢҒЫРҒАН АТАУЛАР

Аннотация. Мақалада жаңғырған атаулар жаңа ұғымдарды білдірумен бірге бұрыннан қолданылып келе жатқан заттар мен құбылыстарды нақтырақ, дәлірек етіп қайта атауға байланысты қолданылатыны жөнінде сөз болады. Зерттеу барысында олардың бірсыпырасына жаңа мән-мағына үстелгендігі байқалды. Жаңғырған атаулар дегеніміз сөздік қорымызда болғанмен, бір кездерде сирек айтылатын болып, қолданыстан шыға бастаған, мағынасы күңгірттенген яки ұмытылған, бірақ қазіргі кезеңде ұлтымыздың қайта жаңғаруына орай қайта қолданылып жүрген, жаңа мән-мағына ала бастаған сөздер мен сөз тіркестері. Жаңғырған атаулардың бір тобы «Мәдени мұра» атты бағдарлама аясында 2006-2013 жылдар аралығында шыққан он бес томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» қамтылған. Алайда, түсіндірме сөздіктерде тілдегі барлық сөзді түгел қамту мүмкін бола бермейді, сондықтан ол ауық-ауық толықтырылып отырады. Өзіміз өмір сүріп отырған әлемді адам-қоғам-табиғат деп топтастырсақ, бұлардың әрқайсысы-ақ қазіргі күнде жаңғырып жатқан атауларда көрініс тауып отыр және олар аз емес. Мәселен, әдет-ғұрып, салт-дәстүрге байланысты, діни ғұрыпқа қатысты шаруашылыққа байланысты, қолөнерге байланысты, халық емшілігіне байланысты және т.б. қайта қолданылып жүрген немесе көпшілікке таныс емес атаулар – рухани дүниемізді жаңғыртатын тілдік қазынамыз. Жаңғырған атаулар тұңғыш рет қолға алынып жатқан «Қазақ тілінің ұлттық корпусына» пайдаланылады; сондай-ақ алдағы уақытта қолға алынатын көптомдық түсіндірме және қазақ тілінің лингвомәдени сөздіктеріне қажетті лексикографиялық материал болып табылады.

Тірек сөздер: жаңғырған атаулар, жаңа қолданыстар, этномәдени семантика, жаһандану, рухани жаңғыру.

Р.Н. Шойбеков*

Центральный Государственный музей Республики Казахстан, Алматы, Казахстан

*e-mail: elmira_abdigali@mail.ru

МОДЕРНИЗИРОВАННЫЕ НАЗВАНИЯ В КАЗАХСКОЙ ЛЕКСИКЕ

Аннотация. В статье рассматривается употребление новых названий в связи с переименованием существующих предметов и явлений более точным образом. В ходе исследования было замечено, что к ряду из них добавились новые значения. Модернизированные имена - это слова и выражения, которые, хотя и находились в нашем словарном запасе, когда-то редко произносились и выходили из употребления, затемнялись в значении или забылись, но в настоящее время вновь употребляются в связи с возрождением нации, приобретают новый смысл. Группа модернизированных наименований содержится в пятнадцатитомном словаре казахского литературного языка, изданном в период с 2006 по 2013 годы в рамках программы «Мәдени мұра». Однако в толковых словарях невозможно охватить все слово в языке, поэтому оно периодически дополняется. Когда мы объединяем мир, в котором мы живем, как человек-общество-природа, каждый из них находит свое отражение в ныне возрождающихся

названиях, и их немало. Например, имена, которые вновь употребляются или не знакомы широкой публике, связанные с обычаями, традициями, религиозными обрядами, ремеслами, народными целителями и т.д. – это языковая сокровищница, которая возрождает наш духовный мир. Модернизированные названия впервые будут использованы для начинающегося «Национального корпуса казахского языка»; является также многотомным толкованием и лексикографическим материалом, необходимым для лингвокультурных словарей казахского языка.

Ключевые слова: возрожденные имена, новые употребления, этнокультурная семантика, глобализация, духовное обновление.

R.N. Shoibekov*

Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: elmira_abdigali@mail.ru

MODERNIZED NAMES IN THE KAZAKH LEXICON

Abstract. The article discusses the use of new names in connection with the renaming of existing objects and phenomena in a more accurate way. During the study, it was noticed that new values were added to a number of them. Modernized names are words and expressions that, although they were in our vocabulary, were once rarely spoken and out of use, obscured in meaning or forgotten, but are now being used again in connection with the revival of the nation, acquiring a new meaning. A group of modernized names is contained in the fifteen-volume «dictionary of the Kazakh literary language», published in the period from 2006 to 2013 as part of the «Madeni mura» program. However, it is impossible to cover the entire word in the language in explanatory dictionaries, so it is periodically supplemented. When we unite the world, in which we live as a person-society-nature, each of them is reflected in the now resurgent names, and there are many of them. For example, names that are newly used or not familiar to the general public, associated with customs, traditions, religious rites, crafts, folk healers, etc. is a language treasure that revives our spiritual world. The modernized names will be used for the first time for the beginning of the «National Corpus of the Kazakh Language»; is also a multi-volume interpretation and lexicographic material necessary for linguocultural dictionaries of the Kazakh language.

Keywords: revived names, new uses, ethnocultural semantics, globalization, spiritual renewal.

Кіріспе

Тәуелсіздік алғаннан бері күні бүгінге дейін қоғамда болып жатқан түбегейлі өзгерістердің нәтижесінде бұрынғы уақытта *жұрт жаңғыртты* (өріс, қоныс ауыстырды), *сүйек жаңғыртты* (қайтадан жекжат болды), *төсек жаңғыртты* (қандай да бір себеппен екінші рет үйленген адам туралы) тәрізді сөз тіркестерінің «жаңғыру» ұғымымен байланысты қолданыстың аясы кеңейіп, төмендегідей жаңа қолданыстар пайда болды: *рухани жаңғыру, тарихи-мәдени ескерткіштерді жаңғырту, жаңа тұрпатты жаңғырту, тарихи сананы жаңғырту, толыққанды жаңғырту, жаңғырту жолы, ұлттық жаңғыру, жаңғыру ұғымы, аумақтық жаңғыру, заманға сай жаңғыру, түбегейлі жаңғыру, жаңа жағдайда жаңғыру, музыкалық дәстүрлі жаңғырту, саяси жаңғыру, жаңғырған ел, жаңғырту ісі, жаңғырған қоғам, жаңғырған атаулар, жаңғыру үлгілері, экономикалық жаңғыру, жаңғырудың алғышарттары, қайта жаңғыру, жаңғыртылмалы несие және т.б.*

Бұлар қазіргі ақпараттық технологиялар тасқыны мен жаһандану дәуіріндегі тарихи-әлеуметтік өзгерістерді жан-жақты бейнелейтін «өзгеріс», «жандану», «қайта қалпына келтіру», «қайта тірілту», «жаңаша сипат беру», «толығу», «түлеу», «үйлесімді дамыту»,

«жаңару», «жақсару», «құлпырту», «қайта қолдану» сияқты сан алуан мағыналарды білдіреді. Осыған байланысты тіл білімінде *жаңа атаулар, жаңа қолданыстар, жаңғырған атаулар, қайта жаңғырған атаулар* тәрізді сөз-терминдер қолданылып келеді. Бұлардың ұғымы, мағынасы жақын болғанымен, өзіндік айырмашылықтары да бар.

Академик Р.Сыздық «тілдің бүгінгі лексикалық қазынасындағы көне, ескі, жаңа деп танытуға болатындарын табу, талдау, таныту» маңызды деп көрсетті. Бұл тұжырым айрықша мәнге ие. Өйткені қазақ әдеби лексикасының қазіргі дамуы мен жетілуі сипаттарында байқалатын жайттың бірі – көне сөз деп аталып келген бір лексикалық бірліктердің қоғам дамуындағы өзгерістерге сәйкес прагматикасының артуы, актуалдануы. Айталық, *ауызашар, неке қию, саудагер, намазхана, сүндеттой, шапан жабу* тәріздес мағынасы жағынан «бірі таныс, бірі бейтаныс» діни, этнографиялық мазмұндағы тілдік бірліктердің, мәдениет пен қолөнерге қатысты атаулардың қолданысы артты, олар ұлттық болмысты тіл арқылы таныта түсті. Осындай тілдік бірліктерді жаңғырған атаулар деп бағалауға болады және олардың жаңа сөздер ұғымына қатысы бар. Қазіргі қазақ тілінде *жаңғырған атаулар* бүгінгі ақпараттық технологиялар тасқыны мен жаһандану дәуіріндегі тарихи-элеуметтік өзгерістерді жан-жақты бейнелейтін «өзгеріс», «жандану», «қайта қолдану», «қайта қалпына келтіру», «қайта тірілту», «жаңаша сипат беру», «толығу», «түлеу», «үйлесімді дамыту», «жаңару», «жақсару», «құлпырту» сияқты сан алуан мағыналарды білдіреді.

Материал және әдістер

Жоғарыдағыларды жинақтай айтқанда *жаңғырған атаулар* дегеніміз сөздік қорымызда болғанмен бір кездерде сирек айтылатын болып, қолданыстан шыға бастаған, мағынасы күнгірттенген яғни ұмытылған, бірақ қазіргі кезде ұлтымыздың жаңғыруына байланысты қайта қолданылып жүрген жаңа мән-мағына ала бастаған сөздер мен сөз тіркестері. Оларды кейде *жаңа сөздер* деп қолдану шартты, өйткені бұрын естімеген немесе бір жерден оқымаған адамның ондай сөздерді бұрын болмаған, тек соңғы кезеңде пайда болған сөз екен деп қабылдауымен байланысты.

Жаңғырған атаулардың тағы бір тобы 2003 жылғы сәуір айында Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың Қазақстан халқына арналған Жолдауына орай жасалған Республика Үкіметінің «Мәдени мұра» атты бағдарлама аясында 2006-2013 жылдар аралығында он бес томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» қамтылған. Алайда, қандай түсіндірме сөздік болса да, онда тілдегі барлық сөзді түгел қамту мүмкін бола бермейді. Он бес томдық түсіндірме сөздіктен ширек ғасырдай бұрын жасалған 10 томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігіне» байланысты зерттеуші әрі осы сөздік авторларының бірі Б.Қайымованың: «Осы уақытқа дейін тілдің сөз байлығын толық қамтыған бірде-бір сөздік ешбір елде болмаған тарихтан белгілі. Арнайы зерттеген ғалымдар оған нақты дәлелдер арқылы көз жеткізіп отыр. Сондықтан қазақ тілі топырағында алғаш тәжірбие саналатын бұл сөздік ондай кемшіліктен құр емес. Қазір байқап отырғанымыздай, көптеген сөздер сөздікке енбей қалып қойған...», - деген пікірі жоғарыдағы пікірімізді нақтылай түседі (Қайымова, 1983: 7).

Өзіміз өмір сүріп отырған әлемді *адам-қоғам-табиғат* деп топтастырсақ, бұлардың әрқайсысы да жаңғырып жатқан атауларда көрініс тауып отыр. Мәселен, «табиғат» деген ұғымға кіретін өсімдіктерді алып қаралық. Қазақ тіл білімінде өсімдік атауларын зерттеуші Б.Қалиевтің және т.б. зерттеушілердің еңбектерінде молынан қамтылған. Аталып отырған зерттеушінің 40 жылдан астам уақытын жұмсап жинаған материалы жеке сөздік болып та шықты. Солай болғанмен, тәуелсіздік жылдарында баспасөз беттерінде жарияланып келе жатқан өсімдік атаулары аз емес... Бұны тіліміздің байлығының көрінісі деп бағалауымыз керек.

Халық емшісі Сейітқамза Қалиев «Ана тілі» газетінің бетіне жарияланған «Өз тіліміздегі өсімдік атауларын білесіз бе?» деген мақаласында былай деп жазады: «Он

томдық қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» бар болғаны 768 ғана өсімдік атауы бар. Соның өзі кейбіреуі жаңсақ жазылып, атаудың толық мағынасын бере алмайды. Демек, қазақ жерінің көптеген өсімдік түрлері басқа ұлттардың, әсіресе, орыстардың атауымен тұрғаны намысымызға сын деп ойлаймын. Аталған түсіндірме сөздікте 67 мың сөз тіркелген екен. Оған басқа жақтан іздемей-ақ, өзімізде өсетін өсімдіктердің атауын қоссақ, сөз қорымыз қанатын жайып, қомдана түсер еді. «Ертеректе Тарбағатай өңірінде өмір сүрген Оспан Бабалықов деген ақсақал өсімдіктің он мыңнан астам түрінің атын атап, түрін түстеп беруші еді», – деп еске алып отыратын күні кеше ғана көз жұмған ғұлама қария Жағда Бабалықов.

Осы орайда еріксіз ойға қаласыз. Осыншама өсімдік болмаса, соншама атауды сол адам қайдан білді. Оны кезінде ескеріп, қағазға түсіре алмағанымыз өкінішті-ақ. Ағылшындардың сөздік қорында 415 мың, орыстарда 120 мыңнан астам сөз болса, осының аса қомақты бөлігі өсімдіктердің атауымен көркейіп тұрған жоқ па?

Әлі күнге дейін ел ішінде ауызша айтылып, тұрмыста қолданылып жүрген өсімдік атаулары түсіндірме сөз қорымызда жоқ болуы немесе басқа мағынамен айтылуына бірер мысал келтірейін. Түсіндірме сөздікте «сасық шөп» деп аталатын шөпті ел ішінде «гүлбуын» деп те атайды. Оны сасық дегеннен гөрі гүлбуын деген мағынасы құлаққа жағымды әрі айтса айтқандай әр жапырағының түбінен гүл қауашақтары ашылады. Ол – жүрек дәрісі ретінде атына заты сай көрікті өсімдіктердің бірі, – дей келіп, *қазантолды*, *күйдіргі* және т.б. өсімдіктердің қасиеттері жайында сыр шертеді. Автордың айтуынша, ұзақ жасайтын бұршікті сібір қарағайының дәрілік қасиеті бар, уақыты келгенде өзі үзіліп түсетін, дәнінің піскен мезгілі ел ішінде *қазантолды* деп аталса, *күйдіргі* деп айтылатын дәрілік өсімдік буын ауруларын емдеуге қолданылған. Оның емдік қасиеті туралы емшінің өзі: «Оны денеңізге мерзімінен артық ұстасаңыз күлдіретіп күйдіріп тастайды. Ал шамалы ғана ұстасаңыз, буын ауруларын жазады. Екі тізесін баса алмай қалған адамдардың осы емнен соң толыққанды жазылып кеткенін көзбен көрдік», – дейді (Қалиев, 2010: 5).

Әдебиетке шолу

Жаңғырған атауларға байланысты «Қазақ лексикасындағы жаңғырған қолданыстар» атты кітапқа жазған алғысөзінде Р.Сыздықова былай деп жазады: «Жаңа қолданыстар тек жаңа ұғымдарды білдіру үшін ғана емес, бұрыннан келе жатқан зат, бұйым, құбылыстарды дәлірек, дұрысырақ етіп қайта атау үшін де туып жатады... Қысқасы, бүгінгі таңдағы оқырманға күнделікті баспасөз беттерінен, радио, телехабарлардан, ғылыми әдебиеттен, тіпті көркем әдебиет кітаптарынан жүздеген соны сөздер, тосын тіркестер немесе байырғы сөздердің жаңа мағынада жұмсалып отырғаны жақсы сезіледі», – дей келіп, олардың пайда болуы мен атқаратын қызметі туралы: «Бұл жаңа элементтер қайдан, қалай жасалады? Бұл жердегі «жаңа» деген анықтауыш-атрибут шартты. Әдетте жаңа сөз дегеніміз – тілде бар сөздердің (түбірлердің) жұрнақ, жалғау, бір-бірімен қосақталу (бірігу, кірігу, жұптасу), қысқарып барып бірігу (аббревиатура) мағына ауыстыру сияқты амалдардың бірі арқылы құбылған түрлері. Біз теріп, тіркеп отырған «жаңа сөздер» де бұрынғының «жаңғырықтары» емес. Бірақ олар естіліп барып, өшіп кететін дыбыс жаңғырықтары емес, материалдық дүниелер – тіл единицалары, яғни белгілі бір ұғымды білдіретін дербес сөздер (жаңа тіркестер), сөздік қазынаны молайтатын, тілдің ілгері даму процесін көрсететін бағалы дүниеліктер», – деп жазады (1985: 3-7).

Нәтижелер және талқылау

«Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» (5-том, 340 б.) *ерен* деген бұта атауына «денесінен от алғыш эфир майын бөліп шығаратын бұта» деген түсінік берледі. Ал Қозыбай Құрманның аталуы осыған жақын *ерен* деп аталатын ағаш туралы «Шарын шатқалы» деген мақаласында *ереннің* сирек кездесетін, тек Американың Невада штатындағы

«Гранды» шатқалында және осы біздің Шарында (Алматыдан 200 км жерде) өсетін темірдей қатты ағаш екенін айтады.

Автордың өз сөзімен айтқанда: «Тоғай демекші мұнда тамырын тарихтың қатпар-қатпарына сүңгітіп-сүңгітіп алып, жаһандық мұз дәуіріндегі сұрапылда да сұламай өткен ежелгі соғдылық *ерен* ағашы бар. Сұламақ түгілі шатқалдың түкпіріндегі әлі шарапаттана жайқалып тұр. Арасында діңіне жеті адамның қол ұстасқан құшағы әрең жететін алыптары да ұшырасады. Осындайда бір айта кетерлік жайт, бұл ағаш ел аузында «шаған», «шетен», «шеген», тіпті «шынар» деп те аталып кеткен. Ал бұл туралы көрнекті журналист Жанболат Аупбаев: «Онда (Шарын шатқалында) темір сияқты өте қатты, ыстық температураға шыдамды ағаш өседі. Оны биолог-ғалымдар Шарындағы шетен (ясень) тоғайы деп жүр. Біздіңше, бұл дұрыс емес, қате атау. Себебі *шетен ағаштардың ішіндегі ең жасығы*. Оның әлсіздігі сондай, егер қазық жасап жерге қақсаңыз, жартысынан морт кететін, ол соққы тиген сайын бой-бой болып сөгіліп, шытынап кетеді. Бала күнімізде Сарытоғайдан әкелген жоғарыдағы темір ағашты аталарымыз бен әкелеріміз: «Бұл – ерен ағашы. Оны өзен көпірінің астындағы тіреуішке қойсақ шірімейді, үйдің төбесін жабарда белағашқа пайдалансаң сынбайды», – деп отыратын», – деп айтып, былайғы жұртқа бірнеше рет ескертпе жасаған» (Құрман, 2016: 12).

Қазіргі қоғамдық-әлеуметтік салада, шаруашылықта, салт-дәстүрімізде, діни ғұрыптарда, қолөнерінде қайта қолданылып жүрген немесе көпшілікке таныс емес атаулар – рухани дүниемізді жаңғыртатын тілдік қазынамыз. Олардың бәрін бірдей көпшілік біле бермейді. Мысалы: *тобар* – көктемде мал түлегенде тарақпен тарап алатын, одан балалар доп жас жасайтын сиырдың жүні. *Тегелдірік* – атқа мінген адамның етігі, балағына аттың тері жұғып былғанбасын деп тоқымға бекітілетін былғары ер жабдығы (Қыдырбекұлы, 1991: 3). *Айілгек* – әйелдердің камзол, шапан тәрізді үй киімдері мен сырт киімдеріне тағатын мүйізден әшекейленіп жасалған, ай орағына ұқсас, көлемі баланың саусағындай сүйектен жасалған түйме түрі. *Арқан тарту* – этн. Арқан жасауға арналған тіндерді ширатып, арқан дайындау тәсілі. *Сұламажелі қолөнер*. Ағын суды бейнелейтін ою-өрнек сабағының қайталанып отыруы. *Баспатігіс қолөнер*. Тігістің бір түрі. Бұл тігіс көбінесе өңіржиектің астына астар салып баспалап тіккенде қолданылады. Сонымен қатар әжелер жаулықтарының немесе кимешектерінің жағын, өңірін қиғаштап кестелегенде баспатігіс әдісімен тігеді. *Құрымдау қолөнер*. Теріні арнайы ыс күйе салып қайнатып дайындарын суға батырып қара түске бояу. *Шапжип* этн. Түйеге артылған жүктің орнықты тұруы үшін шаптан тартыпбайланатын жіп. *Ақтық қою* этн. Қазақтың дәстүрлі өлік жөнелту, аза тұту салтында орын алатын рәсім – мата түрінде үлестірілетін рәсім. *Өрнекжелі қолөнер*. Жеке бір өрнек түрінің айқасып немесе кезектесе түсуінен жасалған жасалған желі. *Шырлық* – егістіктен алынған өнімнің күнкөріс үшін қалдырылатын ең қажетті мөлшері (минимум) (Энциклопедия; 2017: 723). *Жүкбұзар / жүкшешер* этн. Жасаудың жүгін шешкен адамға ұзатылған қыз төркіні жағынан берілетін кәделі сый. *Дәужыр* – баптауды онша көп қажет етпейтін күрішке арналған танап, жер. *Күмбей* – күріштің әбден пісіп жетілген кезі. *Талдырғы* – арықтың бойымен қатты келе жатқан суды шөп-шаламмен бөгеу (Бектұров, 1984: 13). *Садақа* – «тек ақша беру, мал шашу емес, қайырымды іс қылу. Айталық, бір қария көшенің келесі бетіне өте алмай жатса немесе іздеген көшесінің атын ұмытып қалған болса, тағы да басқа жағдайларда қол ұшын беру, демеп жіберу, дұрыс жолға салу – нағыз садақа. Исламда садақа бергеннен әрі қайырымды іс қылғаннан пенденің күнәсі кемиді дейді» (Бегманов, 2010: 330). *Келепжип қолөнер*. *Бояуға арнап әр жерінен буылған жип шумағы, келептелген жип*. *Тілашар* этн. Мектеп табалдырығын аттаған балаларға арнап өткізілетін кішігірім той. *Уықбау* этн. Көшкенде уықты жинап, буып байлауға қолданылатын бау. *Төстұғыр қолөнер*. Төсті орнататын дөңгелек ағаш. Жоғарыда төстердің барлығы да қайың, қарағаш, емен сияқты қатты ағаштардан көлденең кесіліп алынған дөңбекке бекітіледі. Оны *төстұғыр* немесе мықан деп атайды. *Тұлым* этн. Қыз баланың кішкентай кезінде екі шекесіне өсіріп қойған шаш, тұлымшақ. *Науысқы қолөнер*. Темірдің тот басқан жерін ысқылап тазартатын құрал. *Құйысқандық малшар*. Өгіздің жүгі

мойнына жылжып кетпеу үшін оның санынан айналдырып тартып байлайтын жіп. *Бүршік таға малшар*. Жер басар алдыңғы жағында үш-төрт жерден шығыңқы етіп келтірген шошақтары бар таға түрі. *Жамбаскүіз этн*. Үйші шебердің киізден төртбұрышты етіп жасалған жабдығы. *Етқошан тамақ*. Қой құйрығы мен бұрыш, камыр және т.б. салынған қарынды пешке қойып пісіретін тамақ. *Жасаусырмақ этн*. Ұзатылатын қыз жасауына арнап жасалған сырмақ түрлері. *Жүгіну қолөнер*. Арқан тіндерін ширатып тартып жатқанда босатып алған тінде түйін, буылтық пайда болу, арқан тінінің түйінделуі. *Кемпіржиек қолөнер*. Жиекжіпті белінен бастырып тігуден пайда болатын жиек түрі. *Қорып қалу қолөнер*. Оттықтағы көмірдің түйін-түйін болып қалуы.

Сары жаулық – ертеректе қаралы әйел тағатын орамал. «Сары жаулық – құн төлеуде символдық және ғұрыптық бұйым ретінде жүрді. Күйеуі кісі қолынан өліп, жесір қалған әйелге күйеуін өлтірген адамның туыстары сары түсті жаулық беріп жіберу арқылы құн төлейтіндігін білдірген екен. Марқұмның әйелі бір жыл бойы осы сары жаулықты тартып жүруі қажет болған. Яғни, қаралы әйел екенін, кісі қолынан өлген күйеуінің құны төленетінін білдірген жосын болып саналады» (Әлімбаев, 2017: 708).

Сары сөзінің бір мағынасы қайғы-мұңға байланысты екендігі белгілі. Жырларда кездесетін *сары бауыр ат* тіркесі де осыған байланысты қалыптасқан:

«Мінгенде атың сары бауыр,

Шақырайын бір дәуір.

Шақырғанда келмесен,

Үстіңнен басар құм ауыр – дегендегі *сары бауыр ат* жай ұйқас үшін алынбаған, сол адамның асына сойылған тұл аты болуы керек. Ежелгі наным-сенім бойынша өлген адамның атын сойып, бірге жерлейтіні оны ол дүниеде де мініп жүрсін деген түсініктен туған. Ал, ол өленде, осы түсінік бейнелі көрініс тапқан», - дейді зерттеуші (Ісләмжанұлы, 2007: 288).

Ауылдың үлкен кісілері мен ер-азаматтары жоқ кезде жұмыстан қолдары босаған әйелдердің бір үйге жиналып шай ішіп, әңгімелесуі, сырласуына мүмкіндік беретін басқосу *абысыншай* деп аталған. Бұндай салт-дәстүрдің қазіргі тұрмыста қайта қолданылып жүргенін атап өткеніміз жөн. Осы орайда еріксіз ойға қаласыз. Осыншама өсімдік болмаса, соншама атауды сол адам қайдан білді. Оны кезінде ескеріп, қағазға түсіре алмағанымыз өкінішті-ақ. Ағылшындардың сөздік қорында 415 мың, орыстарда 120 мыңнан астам сөз болса, осының аса қомақты бөлігі өсімдіктердің атауымен көркейіп тұрған жоқ па?..

Әлі күнге дейін ел ішінде ауызша айтылып, тұрмыста қолданылып жүрген өсімдік атаулар түсіндірме сөз қорымызда жоқ болды немесе басқа мағынамен айтылуына бірер мысал келтірейін. Түсіндірме сөздікте «сасық шөп»деп аталатын шөпті ел ішінде «гүлбуын» деп те атайды. Оны сасық деннен гөрі гүлбуын деген мағынасы құлаққа жағымды әрі айтса айтқандай әр жапырағының түбінен гүл қауашақтары ашылады. Ол – жүрек дәрісі ретінде атына заты сай көрікті өсімдіктердің бірі», - дей келіп, *қазантолды*, *күйдіргі* және т.б. өсімдіктердің қасиеттері жайында сыр шертеді. Автордың айтуынша, ұзақ жасайтын бүршікті сібір қарағайының дәрілік қасиеті бар, уақыты келгенде өзі үзіліп түсетін, дәнінің піскен мезгілі ел ішінде *қазантолды* деп аталса, *күйдіргі* деп айтылатын дәрілік өсімдік буын ауруларын емдеуге қолданылған. Оның емдік қасиеті туралы емшінің өзі: «Оны денеңізге мерзімінен артық ұстасаңыз күлдіретіп күйдіріп тастайды. Ал шамалы ғана ұстасаңыз, буын ауруларын жазады. Екі тізесін баса алмай қалған адамдардың осы емнен соң толыққанды жазылып кеткенін көзбен көрдік», – дейді (Қалиев, 2010: 5).

Мерзімді басылымдардан басқа жаңғырған атауларды Ж.Бабалықұлының малға, саятшылыққа байланысты еңбектерінен, Ә.Ысқақұлының сырмаққа, С.Кенжеахметұлының салт-дәстүрге, Д.Шоқпарұлының қолөнерге, Б.Қалиұлының өсімдіктерге, сондай-ақ біраз зерттеушілердің дінтануға байланысты кітаптарынан, әр кезде шығып жатқан ғылыми-танымдық жинақтардан кездестіруге болады.

Әсіресе академик Ә. Қайдардың 3 томдық этнолингвистикалық сөздігін, Ш.Ш.Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының «Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары (құрастырған С. Әжіғали) 2 томдық мақалалар жинағы мен Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінде Нұрсан Әлімбаевтың ғылыми жобасымен, жетекшілігімен дайындалып, екінші рет жарияланған 5 томдық «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия» атты еңбектердің орны ерекше.

Аталмыш энциклопедияның өзіндік ерекшелігі мен орны туралы былай деп атап көрсетеді.

«Авторлар жойылуға айналған немесе мағынасы солғындаған, тіпті мүлдем сөнген, көптеген этномәдени категорияларды, ұғымдар мен атауларды ғылыми айналымға енгізіп отыр. Мұндай орны толмас өкінішті жайттың бірден-бір себебі – бодандыққа түскен халықтың экономикалық қана емес, рухани және тіл жағынан да бодан болады екен. Ана тілі мен ұлтының рухына мәдениетіне немқұрайлы қарамайтын кім де болса, пұшайман етер сұмдық кеп – осындай рух пен тіл бодандығынан арылу «аяқ-қолыңды бос қойса да» қиынның қиыны екен. Әсіресе қазіргі жаһандану жағдайында...

Ғалымдардың міндеті – ана тіліміздің табиғи-тарихи қолданыстық кеңістігін қалпына келтіру арқылы оның әлеуметтік-рухани қауқарын қамтамасыз етуге қал-қадері жеткенше атсалысу. Әйтпесе, ана тілімізді «өлтіріп» алуымыз әбден кәдік. Өйткені тіл де күтіп-баптауды қажет ететін өзінше тірі организм ғой. Данышпан Ахмет Байтұрсынұлы «сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады» деген ой-тұжырымы аталмыш жайттың сұмдық салдарын айғақтап тұрған жоқ па? Авторлардың энциклопедияны жасақтау барысындағы сан-салалы ізденістері қазақ тілінің қазақтың және басқа жұрттардың талай зиялылары атаған шексіз байлығын, һәм ерекше қолданыстық икемділігін тағы да дәлелдегендей» (Энциклопедия, 2017: 11).

Бұл энциклопедиядан он бес томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігіне» еңбеген сөздер мен сөз тіркестерін көптеп кездестіруге болады. Мәселен Б.Сарыбаев, Т.Әсемқұлов, Ө.Жәнібеков, С.Медеубекұлы, Д.Шоқпарұлы, Б.Орынбеков, Ж.Нәжімеденов, Н.Мұқатайұлы, З.С.Жәкішева және т.б. зерттеушілердің еңбектерін жинақтай отырып жазылған «Домбыра» атты мақалада домбыраның құрылысына байланысты *қауыншақ, тұғылда, ернеулік, мойынбет, алқымдық*, ал пернелеріне байланысты *бас перне, оғыз перне, ұры перне, тылсым перне, қосақ перне, еңірелі перне, тірек перне, жетім перне, жуас перне, азат перне, бел перне, көсем перне, мұңлық перне, таса перне, даңғыл перне, асу перне, шешен перне, еңіс перне, етек перне, үйсіз перне, төс перне, шағыршақ перне, алқым перне, құсар перне, шықшыт перне, тамақ перне, оймауыт перне* және т.б. 40-тан астам атаулары келтіріліп, олардың тілдік мағынасы мен мәдени семантикасы ашылған (Энциклопедия, 2017: 75).

Энциклопедиядан қазіргі көпшілікке беймәлім *тектұрмас, атөткел, қанды қақпан, тұздық ашу, бестеше, қоздату, көкқасқа, қостаушы, шабысты жүріс, атсырау ережесі, белбасар* және т.б. тоғызқұмалақ ойынына байланысты бір топ атаулар қамтылғанын ұшырастыруға болады. Бұндай сөздер оқырманның таным көкжиегін кеңейте түсері сөзсіз.

Қорытынды

Жаңғырған атаулардың ұлттық тәрбие беруде маңызы зор. Өйткені жаңғырған атаулар танымдық қызметі, дамытушылық қызметі, әлеуметтендіру қызметі, коммуникативтік қызметі, ақпараттық қызметі, бірегейлендіру қызметі, сабақтастық қызметі тәрізді атқарушылық қызметтері арқылы адамның «рухани өмірін қалыптастыру механизмі болып табылады» (Сәрсенбекова, 2010: 95).

Жаңғырған атауларды жинау, зерттеу, оларды жүйеге келтіріп лексикографиялау бүгінгі күнде өзекті болып отыр. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың бағдарламалық мақалалары мен Қазақстан Республикасының Президенті Қасымжомарт Тоқаевтың заман

рухына сәйкес интеллектуалды ұлт, ұлтымыздың жаңа сапасын қалыптастыру, кемел ұлт жөніндегі пайымдаулары мен ой-тұжырымдары қоғамдық-гуманитарлық ғылыми ойға ерекше қозғау салды. Осыған байланысты тіл ғылымының алдында заман рухына сәйкес тілдік құндылықтарды сақтау, тілдегі құндылықтарды жаңғырту, тілдегі құндылықтарды бейімдеу, тілдегі құндылықтарды қайта түлету және т.б. аса маңызды міндеттер туындады. Бұндай міндеттерді жолға қойып, шешу жолдарының бірі лексикографиялаумен байланысты.

Ұлттық тіліміздің сөз байлығы лексикографияланып, көптомдық «Қазақ әдеби тілінің түсіндірме сөздігі», біртөмдік «Қазақ сөздігі» жарық көрді. Бұларды ғылыми-мәдени жұртшылық оны тіл білімінің зор жетістігі деп бағалап, әсіресе ондағы этномәдени семантиканың берілуін аталмыш сөздіктердің жаңалығы деп айрықша атап көрсетті.

Алайда біріншіден, халық тілі қайнауында лексика-фразеологиялық бірліктердің әлі де болса сөздіктерде қамтылмай жатқаны, екіншіден лексика-фразеологиялық бірліктерде әлі де болса этномәдени семантикаға тән компоненттерді аша түсу керектігі айқын байқалады. Осы аталған мақсат-міндеттерге байланысты:

- қолөнер, салт-дәстүрлер, табиғат объектілері, діни лексика, қоғамдық қатынастар саласындағы атаулар жинақталды;

- жинақталған лексика-фразеологиялық бірліктер тезаурус формасында лексикографияланып, электронды нұсқасы жасалды.

Зерттеу тақырыбының нәтижесінде алынған өнімдер тұңғыш рет қолға алынып жатқан «Қазақ тілінің ұлттық корпусына» пайдаланылады; сондай-ақ алдағы уақытта қолға алынатын «Үлкен біртөмдік қазақ сөздігіне», көптомдық түсіндірме сөздікке, екі тілді аударма сөздіктерге, лингвомәдени сөздікке қажетті лексикографиялық материал болып табылады.

Әдебиеттер

- Қазақ лексикасындағы жаңа қолданыстар (1985). – Алматы: Ғылым, 1985. – 68 б.
- Қайымова Б. (1983) Қазақ тілінің қазынасы // Қазақ әдебиеті, 1983, 25 ноябрь. – 7 б.
- Қалиев С. (2010) Өз тіліміздегі өсімдік атауларын білеміз бе? // Ана тілі, 2010, №14. – 5 б.
- Құрман Қ. (2016) Шарын шатқалы // Ана тілі. 2016, №45. – 12 бет.
- Қыдырбекұлы Б. (1991) Түгел сөздің түбі бір // Социалистік Қазақстан. 1991, 11 сәуір. – 3 б.
- Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 5 том. (2017) Толықтырылып өңделіп екінші рет басылды. Алматы: ЖШС РПБК: Дәуір, 2017. – 840 б.
- Бектұров Ш. (1984) Мәдени дақылдарға байланысты кәсіби сөздер // Білім және еңбек, 1984, №12. – 13 б.
- Бегманов Қ. (2010) Этнографпен әңгіме. Алматы: Дәстүр. – 2010. – 500 б.
- Әлімбаев Н., Қатран Д. (2017) Сары жаулық // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 5 том. – Алматы: ЖШС РПБК: Дәуір. – 2017. – 840 б.
- Ісләмжанұлы К. (2007) Қазақтың отбасы фольклоры. Монография. – Алматы: Арыс. – 2007. – 332 б.
- Қыдырәлин У. (2005) Батыс Қазақстан қазақтарының ғұрыптарындағы ерекшеліктер // Қазақстан халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 1-том. Біртұтастығы және ерекшелігі / Құраст. С. Әжіғали. Алматы: Арыс. – 2005. – 150-174-бб.
- Әжіғали С., Оразбек Е. (2005) Қазақстанның дінге сенгіштігі // Қазақстан халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 1-том. Біртұтастығы және ерекшелігі / Құраст. С. Әжіғали. – Алматы: Арыс. – 2005. – 37-70-бб

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 1 том. (2017) Толықтырылып өңделіп екінші рет басылуы. Алматы: ЖШС РПБК Дәуір. – 2017.

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 2 том. (2017) Толықтырылып өңделіп екінші рет басылуы. Алматы: ЖШС РПБК Дәуір. – 2017.

Сәрсенбекова Г. (2010) Мәдениеттану: мәдениет аксиологиясы. Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті. – 2010.

References

Qazaq leksikasyndagy zhana koldanystar (1985). – Almaty: Gylym, 1985. – 68 b. [New uses in the Kazakh lexicon. - Almaty: Science, 1985. - 68 p.] (in Kazakh)

Kajymova B. (1983) Qazaq tilinin qazynasy // Qazaq adebieti, 1983, 25 nojabr'. – 7 b. [Kayimova B. Treasures of the Kazakh language // Kazakh literature, 1983, November 25. - 7 p.] (in Kazakh)

Kaliev S. (2010) Oz tilimizdegi osimdik ataularyn bilemiz be? // Ana tili, 2010, №14. – 5 b. [Kaliyev S. Do we know the names of plants in our language? // Mother tongue, 2010, №14. - 5 p.] (in Kazakh)

Kurman K. (2016) Sharyn shatqaly // Ana tili. 2016, №45. – 12 bet. [Kurman K. Charyn gorge // Mother tongue. 2016, №45. - 12 pages.] (in Kazakh)

Kydyrbekuly B. (1991) Tugel sozdin tubi bir // Socialistik Qazaqstan. 1991, 11 sәuir. – 3 b. [Kydyrbekuly B. Every word has the same root // Socialist Kazakhstan. 1991, April 11. - 3 p.] (in Kazakh)

Qazaqtyn jetnografijalyk kategorijalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhujesi. Jenciklopedija. 5 tom. (2017) Tolyktyrylyp ondelip ekinshi ret basyldy. Almaty: ZhShS RPBK: Daur, 2017. – 840 b. [The traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names. Encyclopedia. 5 vols. Revised and reprinted. Almaty: LLP RPBK: Daur, 2017. - 840 p.] (in Kazakh)

Bekturov Sh. (1984) Madeni dakyldarga bajlanysty kasibi sozder // Bilim zhane enbek, 1984, №12. – 13 b. [Bekturov Sh. Professional words related to cultural crops // Education and labor, 1984, №12. - 13 p.] (in Kazakh)

Begmanov K. (2010) Jetnografpen angime. Almaty: Dastur. – 2010. – 500 b. [Begmanov K. Conversation with ethnographer. Almaty: Tradition. - 2010. - 500 p.] (in Kazakh)

Alimbaj N., Katran D. (2017) Sary zhauyk // Qazaqtyn jetnografijalyk kategorijalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhujesi. Jenciklopedija. 5 tom. – Almaty: ZhShS RPBK: Dәuir. – 2017. – 840 b. [Alimbay N., Katran D. Yellow hatred // The traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names. Encyclopedia. 5 vols. - Almaty: LLP RPBK: Daur. - 2017. - 840 p.] (in Kazakh)

Islamzhanuly K. (2007) Qazaqtyn otbasy fol'klory. Monografija. –Almaty: Arys. – 2007. – 332 b. [Islamzhanuly K. Kazakh family folklore. Monograph. –Almaty: Arys. - 2007. - 332 p.] (in Kazakh)

Kydyralin U. (2005) Batys Qazaqstan qazaqtarynyn guryptaryndagy erekshelikter // Almaty: Arys. – 2005. – 150-174-bb. [Kydyralin U. Features of the customs of the Kazakhs of West Kazakhstan // Traditions and customs of the people of Kazakhstan. Volume 1 Unity and specificity / Comp. C. Azhigali. Almaty: Arys. - 2005. - pp. 150-174.] (in Kazakh)

Azhigali S., Orazbek E. (2005) Qazaqstannyn dinge sengishtigi // Qazaqstan halkynyn dasturleri men adet-guryptary. 1-tom. Birtutastygy zhane ereksheligi / Kurast. S. Azhigali. – Almaty: Arys. – 2005. – 37-70-bb. [Azhigali S., Orazbek E. Religiosity of Kazakhstan // Traditions and customs of the people of Kazakhstan. Volume 1 Unity and specificity / Comp. C. Azhigali. - Almaty: Arys. - 2005. - pp. 37-70] (in Kazakh)

Qazaqtyn jetnografijalyk kategorijalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhujesi. Jenciklopedija. 1 tom. (2017) Tolyktyrylyp ondelip ekinshi ret basyldy. Almaty: ZhShS RPBK: Daur, 2017. – 840 b.[The traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names. Encyclopedia. 1 vol. Edited and reprinted. Almaty: LLP RPBK Daur. - 2017. (in Kazakh)

Qazaqtyn jetnografijalyk kategorijalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhujesi. Jenciklopedija. 2 tom. (2017) Tolyktyrylyp ondelip ekinshi ret basyldy. Almaty: ZhShS RPBK: Daur, 2017. – 840 b.[The traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names. Encyclopedia. 2 vols. Edited and reprinted. Almaty: LLP RPBK Daur. –2017. (in Kazakh)

Sarsenbekova G. (2010) Madeniettanu: madeniet aksiologijasy. Oku kuraly. – Almaty: Qazaq universiteti. – 2010. [Sarsenbekova G. Cultural Studies: Axiology of Culture. Textbook. - Almaty: Kazakh University. - 2010.] (in Kazakh)

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

А. Аманбаева XV-XVIII ҒАСЫРДАҒЫ ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ИНТОНАЦИЯЛЫҚ-СИНТАКСИСТІК СТЕРЕОТИПИЯСЫ	3
Қ. Ғабитханұлы ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ ОНОМАСТИКАЛЫҚ АТАУЛАРДЫ ЛАТЫН ГРАФИКАЛЫ ҚАЗАҚ ӘЛПБИИНДЕ ТРАНСЛИТЕРАЦИЯЛАУ ЖОЛДАРЫ	14
М. Джусупов СҮЙІНБАЙ АРОНҰЛЫ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ КӨКБӨРІ СИМВОЛЫ (ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ).30	
Қ. Күдерінова, А. Фазылжанова ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ҰЛТТЫҚ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ОРФОЭПИЯЛЫҚ НОРМАСЫ.	44
О. Қабадайы, М. Садықова ҚАЗІРГІ ЖӘНЕ ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ СӨЗСАПТАМЫ: САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ.	52
В. Момупова ON THE ORIGIN, FUNCTION AND DIFFICULTIES IN SPELLING PARTICLES.....	60
А. Сейтбекова ОРТАҒАСЫР КӨРКЕМ ПОЭТИКАЛЫҚ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕР МӘТІНДЕРІНДЕГІ КІРМЕ ЭМОТИВ ЛЕКСИКАНЫҢ ҚОЛДАНЫСЫ.	69
Р. Шойбеков ҚАЗАҚ ЛЕКСИКАСЫНДАҒЫ ЖАҢҒЫРҒАН АТАУЛАР	81

Редакторы: А.Серікбаева
Техникалық редакторы әрі беттеген: Е.Б. Бесіров

ИБ № 854

Теруге берілді 13.08.2022. Басуға қол қойылды 16.09.2022.
Пішімі 70x100 1/16. Офсеттік басылым. Шартты баспа табағы 6,5
Есепке алынатын баспа табағы 6,75
Таралымы 200. Тапсырыс №46.

Редакцияның мекенжайы: 050010, Алматы қ.
Құрманғазы көшесі, 29
ҚР БжҒМ ҒК А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Тел./факс: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

Редактор: А.Серикбаева
Технический редактор и верстальщик: Е. Б. Бесиров

ИБ № 854

Сдан на набор 13.08.2022. подписано в печать 16.09.2022.
Формат 70x100 1/16. Офсетное издание. Условный печатный лист 6,5
Лист печатный учитываемый 6,75
Тираж 200. Заказ № 46.

Адрес редакции:
050010. Алматы, ул.Курмангазы, 29
Институт языкознания им.А.Байтұрсынова КН МОН РК Тел: 8 (727)
272-55-47, 272-69-61

Editor: A.Serikbayeva
Technical editor and layout designer: Y.B. Bessirov

Submitted for recruitment on 13.08.22. signed to the press on 16.09.2022.
Format 70x100 1/16. Offset edition. Conditional printed sheet 6,5
Printed sheet accounted for 6,75
Edition of 200. Order number 46.

Editorial office address:
050010. Almaty, Kurmangazy str., 29
Institute of linguistics.A. Baitursynova KN MES RK
Phone: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61